

С. С. Мирза

**ОСНОВИ
РИМСЬКОГО ПРАВА**

Альбом схем

Наочний посібник

Одеса-2014

ББК 67.3(0)323я73

УДК 347.2(376)(075)

Рекомендовано до друку рішенням Науково-методичної ради Одеського державного університету внутрішніх справ

Протокол №___ від ____ р.

Рецензенти:

Крестовська Н. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави і права Національного Університету «Одеська юридична академія»

Маковій В. П., кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ

Мирза С. С. Основи римського права. Альбом схем: Наочний посібник / С. С. Мирза. – Одеса: ОДУВС, 2014. – 167 с.

Цей наочний посібник підготовлений відповідно до курсу «Основи римського права» і висвітлює предмет та інструментарій для вивчення цієї навчальної дисципліни.

Структура подання матеріалу повною мірою відповідає робочій та навчальній програмі викладання цієї дисципліни у вищих навчальних юридичних закладах. Посібник являє собою збірник схем, що відображають найважливіші інститути римського приватного права, його загальні правові категорії. Найбільш поширені юридичні терміни і вислови наводяться латинською і українською мовами.

Посібник розрахований на студентів, курсантів, слухачів, магістрів, аспірантів і викладачів, які працюють над підвищенням рівня юридичної підготовленості.

ББК 67.3(0)323я73

УДК 347.2(376)(075)

ЗМІСТ

Передмова

Тричі Рим підкоряв собі світ: перший раз — своєю зброєю; другий — своєю релігією, третій — своїм правом, і всі три рази він єднав світ: перший раз — у державну єдність; другий — в єдність церкви; третій — в єдність права.

Ihering Geist des romischen Rechts. I. C.

Передмова

Римське право – унікальний витвір людського генія. Його вплив на законодавство багатьох західноєвропейських країн, здійснюваний або прямим запозиченням, або через сприйняття принципів цього права, пояснюється загальнолюдським характером останнього. Не випадково остання кодифікація цивільного законодавства України, що проходила в умовах відмови від адміністративно-командного характеру регулювання майнових відносин, відновила розвиток приватноправових інститутів, тобто відбулася на класичних римсько-правових засадах.

Римське право характеризується чіткістю визначень і високою юридичною технікою, відповідно під час підготовки висококваліфікованих юристів не можна обійтися без його вивчення. Знайомство з основними постулатами римського права і його системою допоможе сформувати у сучасного фахівця з правознавства юридичне мислення, створить передумови для наукового аналізу життєвих ситуацій, для пошуку юридично обґрунтованих шляхів і способів вирішення тих чи інших казусів.

Мета вивчення навчальної дисципліни «Основи римського права» полягає у поглибленні розуміння сучасного права, вивчаючи основні джерела його виникнення, а також у розумінні правової природи формування сучасних нормативно-правових актів, основою яких є правові пам'ятки Стародавнього Риму. Водночас, значну роль у навчальному процесі, зокрема, під час вивчення

історико-правових дисциплін, відіграє застосування наочних посібників, яке надає можливість привернути увагу курсантів, студентів, слухачів до матеріалу, що вивчається; заощадити навчальний час і активізувати навчальну діяльність; найповніше і найточніше розкрити сутність явищ, які є предметом вивчення; забезпечити всебічне, образне сприймання викладеного матеріалу.

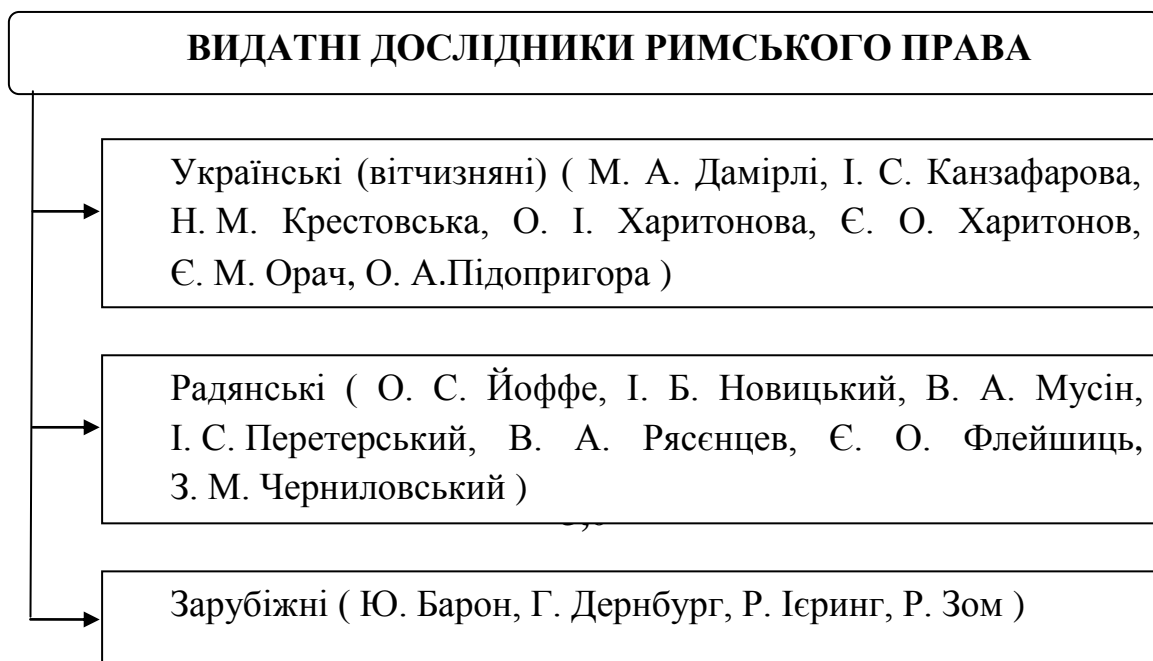
Для простоти освоєння римського права пропонується вивчити його внутрішні взаємозв'язки і основні поняття за допомогою схем, таблиць, що розкривають елементи і логіку побудови навчальної дисципліни «Основи римського права». Відзначимо, що основний акцент у наочному посібнику робиться на римському приватному праві, але із включенням деяких положень публічного права.

При написанні наочного посібнику були використані наукові праці Д. В. Дождева, Н. М. Крестовської, І. С. Кanzaфарової, Є. М. Орача, О. А. Підопригори, Є. О. Харитонова та інших відомих учених-романістів.

Для подальшого поглиблення знань із римського права курсантам, студентам, слухачам, що вивчають юриспруденцію рекомендується також використовувати підручники, практикуми та інші джерела.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, СИСТЕМА ТА ДЖЕРЕЛА РИМСЬКОГО ПРАВА

1. ХРОНОЛОГІЧНА ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ РОЗВИТКУ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ ТА РИМСЬКОГО ПРАВА

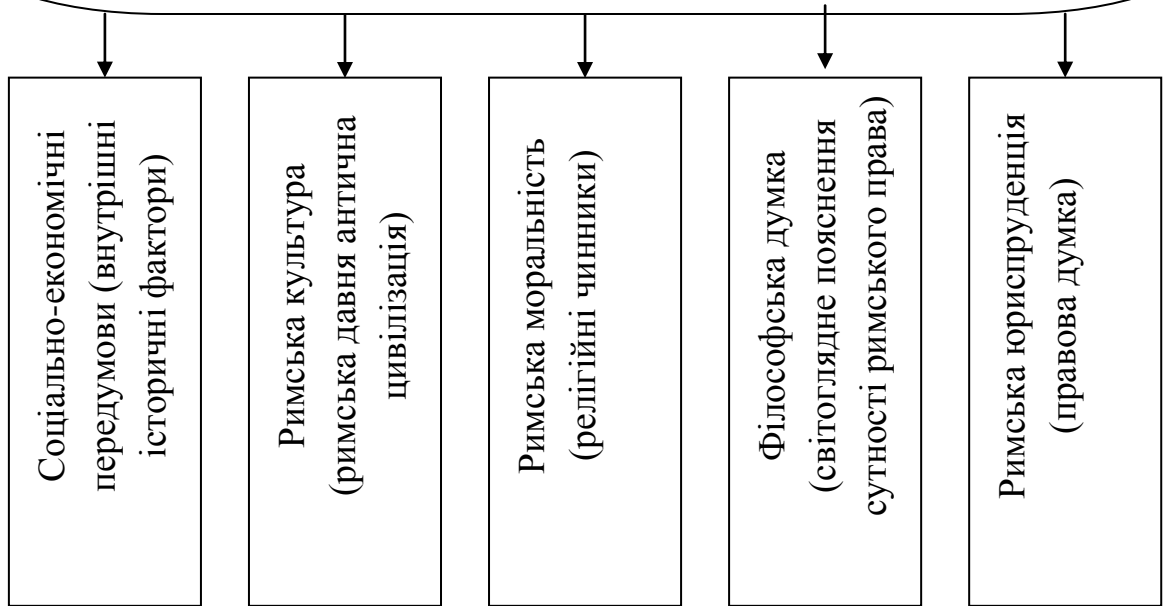

ПРЕДМЕТ КУРСУ «ОСНОВИ РИМСЬКОГО ПРАВА»

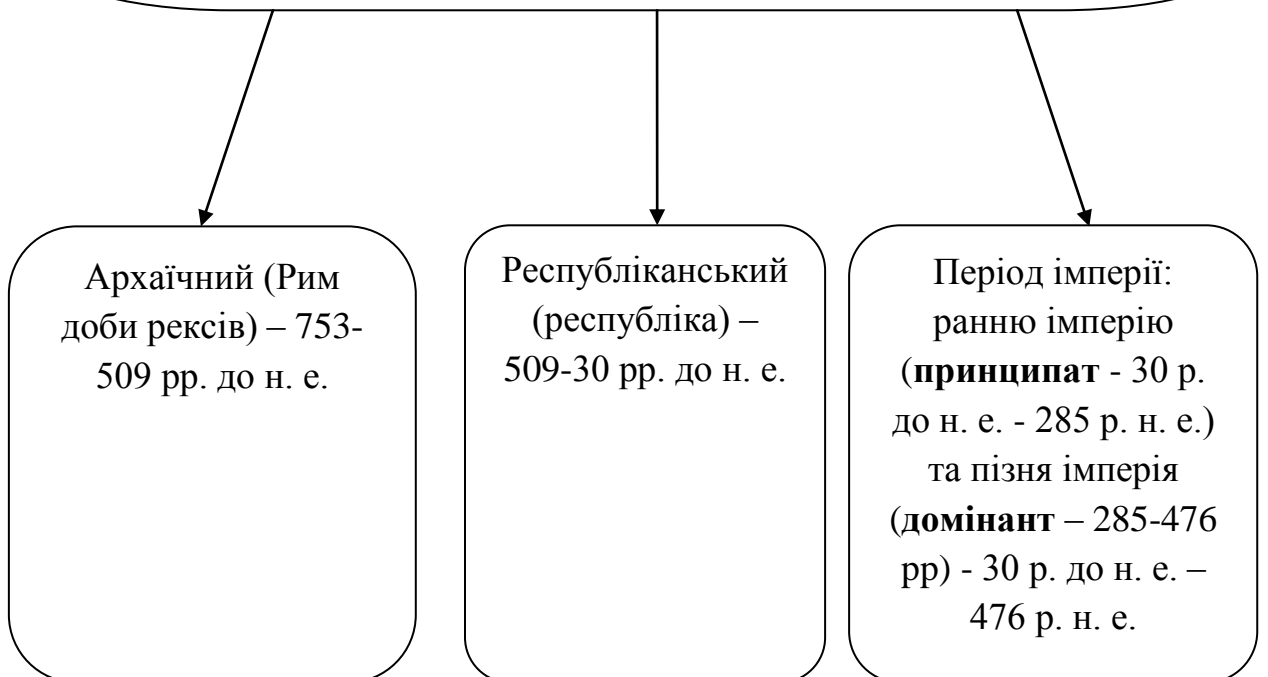
⇒ Курс «Основи римського права» вивчає право, що у сучасному світі не є чинним.

⇒ Поняття «римське право» означає правопорядок, що діяв протягом існування Римської держави (753 р. до н.е. - 476 р. н.е.) і за його хронологічними межами - аж до смерті візантійського імператора Юстиніана (565 р. н.е.).

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ РИМСЬКОГО ПРАВА

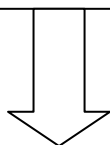
ЕТАПИ РОЗВИТКУ РИМСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

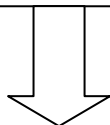
ЕТАПИ РОЗВИТКУ РИМСЬКОГО ПРАВА

Період докласичного римського права (754-367 рр. до н. е.), характеризується архаїчністю і формалізмом цього права.

Цікавою у зв'язку з цим є характеристика договорів, які укладаються в цей період: сторонами їх виступають не окремі особи, а сім'ї, роди; об'єктами стає не тільки рухоме і нерухоме майно, але й знаки поваги, урочистості, військові послуги, жінки, діти, танці, свята, ярмарки; неможливо відмовитися від подарунка, а його прийняття спричиняє необхідність віддарувати дарувальника.

Період класичного римського права (367-27 рр. до н. е.), який характеризується розквітом римського приватного права

Період післякласичного римського права (27 р. до н. е. - 476 р. н. е.) характеризується як період прийняття конституцій імператорів і проведення перших кодифікацій законодавства

2. Поняття правової системи Стародавнього Риму

Правова система Стародавнього Риму – сукупність права та пов'язаних з ним явищ, інституцій, що відображають особливості політичної, соціальної, економічної, культурної, духовної систем цієї цивілізації

Система римського права – структурно-інституціональне поняття, яке розкриває його побудову (структуру), поділ його на галузі, підгалузі, інститути; взаємозв'язок галузей та інститутів права тощо

Перший етап розвитку римського права характеризується станом злиття публічного і приватного права, виокремлення яких відбувалося поступово в ході історичного процесу

Підстави:

звільнення особистості від її зв'язків із суспільними союзами (рід, сім'я тощо);

посилення державної влади і зосередження в її руках функцій публічного права;

перехід від натурального господарства до грошового

Другий етап розвитку римського права характеризується поділом на публічне й приватне

Підстава розмежування публічного і приватного права – характер інтересів

Публічне право – це сукупність правових норм, які регулюють відносини, що побудовані на засадах влади і підпорядкування їх учасників владним інституціям і пов'язані з державними або суспільними інтересами.

Ознаки:

→ визначає устрій суспільної організації Риму;

→ встановлює положення магістратів, жерців, правовий режим святинь тощо;

→ норми публічного права мають імперативний характер, тобто застосовуються державою (в особі уповноважених органів) за власною ініціативою, коли цього вимагає захист загальних суспільних інтересів (покарання злочинців, стягнення податків, штрафів);

→ імперативний характер норм публічного права знайшов своє відбиття і в його принципах, зокрема:

- у принципі, що забороняв можливість надання приватних привілеїв,
- у принципі, що публічне право не може змінюватися договорами;

→ сутність публічного права становить прийом юридичної централізації

Приватне право – сукупність правових норм, які за допомогою диспозитивного методу забезпечують і регулюють захист відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій незалежності їх учасників

Ознаки:

регулює майнові відносини, що склалися між громадянами Риму за їх розсудом і могли захищатися останніми самостійно (самозахист) або за допомогою держави;

норми приватного права мають диспозитивний характер;

носить характер еластичності, тобто здатне пристосовуватися до тих чи інших умов, що знайшло своє відбиття в існуванні систем приватного права: квіритське, цивільне право (*iuscivile*); право народів (*iusgentium*); преторське право (*iuspraetorium*)

Підсистеми римського права

Квіритське (цивільне) право – це право, яке народ Риму встановив для себе і яке поширювало свою дію тільки на римських громадян – квіритів (*ius Quiritium*)

Ознаки:

було засноване на Законах XII таблиць та збірниках формул;

консерватизм;

формалізм;

не знало багатьох інститутів, які були необхідні для здійснення торгівельних операцій, що сприяло його подальшому розвитку

Право народів (jus gentium) – це сукупність норм, що були загальними як для римлян, так і для всіх підкорених Римом народів

Ознаки:

сприяло розвитку торговельних угод і торговельного права;

вільний вибір форми при укладенні правочинів;

тлумачення правочинів за їх дійсним змістом;

поведінка контрагентів оцінювалася з огляду на вірність даному слову (fides), добросовісність (bonafides) та справедливість (aeguitas)

Преторське право (ius praetorium) – це право, що склалося в практиці посадових осіб, насамперед претора – глави судової влади в Римі

Ознаки:

преторське право було об'єктивно зумовлено «живим правом» ;

впливало на формування нових інститутів права;

через претора, його едикти, впроваджувались нові правила, що потім переходили в цивільне (квіритське) право;

було ланкою, що зв'язувало статичну систему квіритського права та суспільні відносини, які бурхливо розвивались у Стародавньому Римі

ВАЖЛИВО!

Унаслідок систематизації, здійсненої за наказом імператора Юстиніана у першій третині VI ст., усі підсистеми римського права злилися в єдине ціле.

3. Джерела римського права

Джерела римського права відповідно до уявлень давніх римлян

воля богів (Fas)

воля людей (Jus)

Сучасне розуміння поняття «джерело римського права»:

Матеріальні джерела права (існування в Римі рабства стало причиною появи норм, що регулювали господарську діяльність рабів (зокрема, рабський пекулій));

Юридичні та неюридичні пам'ятки культури Стародавнього Риму:

- до юридичних джерел відносять реконструйований у XIX ст. текст Законів XII таблиць, Інституції Гая, Звід Юстиніана;
- неюридичні джерела – це поезія, проза, драматургія, публіцистика, епіграфічні і нумізматичні відомості

Форми правоутворення (форми позитивного права). Такими визнавалися звичаї, закони, едикти магістратів, юриспруденція.

Класифікація джерел римського права за формою

усні (звичаї)

письмові (закони, едикти
магістратів, сенатусконсульти,
діяльність юристів,
імператорські конституції)

Звичай – це правило поведінки, що склалося внаслідок фактичного застосування протягом тривалого часу (**Закони XII таблиць**, прийняті в 450 р. до н. е. – найперше писане право і перший запис звичаїв (moresmaiorum – звичаї предків), що існували ще за царів, історію створення яких нам передає Помпоній у Дигестах (Д. 1.2.2-4)).

Закони у Древньому Римі поділялися на:

→ постанови народних зборів (lexleges);

→ постанови сенату – сенатус-консульти (senatusconsulta);

→ імператорські конституції

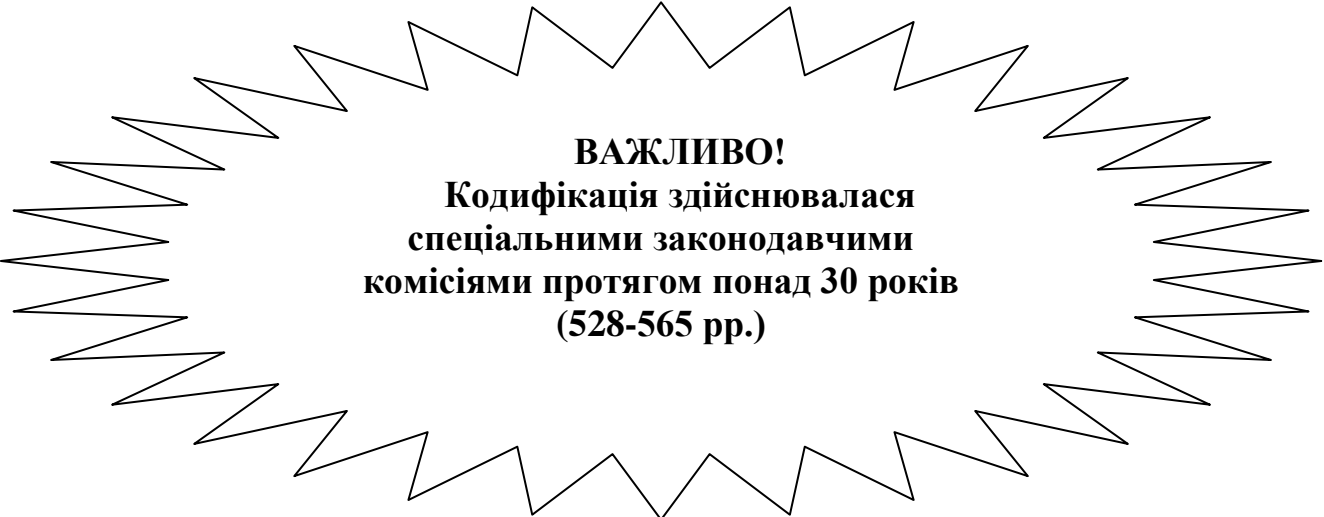
Різновиди імператорських конституцій:

→ **Едикти (edicta)** імператорів – розпорядження, як правило, з питань публічного права, що були обов'язковими для тих осіб, яким вони адресувалися;

→ **Рескрипти (rescriptum)** – письмові висновки імператора, що давалися як відповідь на будь-яке особисте звернення однієї зі сторін спору або на лист відповідного органу;

→ **Мандати (mandatum)** – інструкції, що давалися імператором посадовим особам з адміністративних та судових справ (втратили своє призначення у період домінанту);

→ **Декрети (decretum)** – особисте рішення імператорського суду на підставі усного розгляду, як у першій інстанції (в особливих випадках імператор вирішував їх особисто), так і в апеляційному суді

ВАЖЛИВО!
Кодифікація здійснювалася
спеціальними законодавчими
комісіями протягом понад 30 років
(528-565 рр.)

Кодифікація передбачала спеціальні збірники:

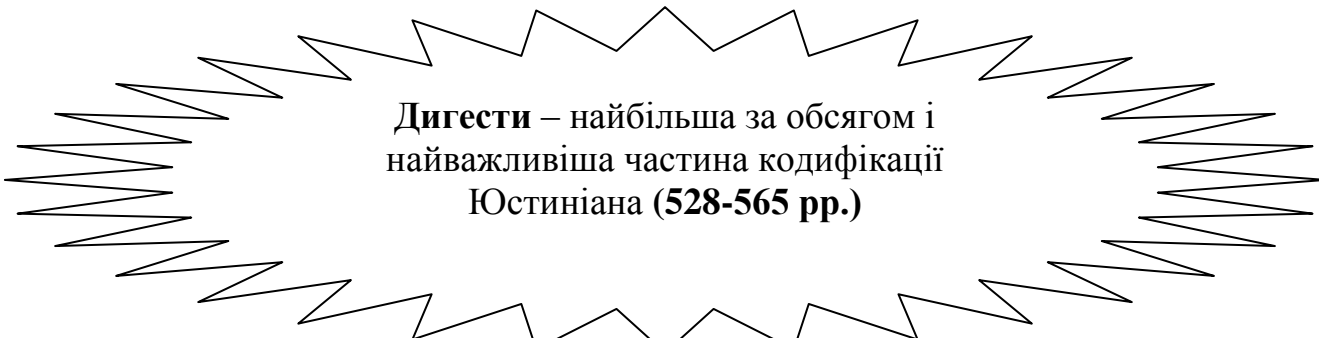
→ **529 р.** – Кодекс Юстиніана (Codexvetus);

→ **533 р.** – Дигести (digesta), Пандекти (pandectae) та Інституції (institutio);

→ **534 р.** – оновлена редакція Кодексу Юстиніана (Codexrepetitaeprelectionis);

→ **565 р.** – Новели (novellae);

→ **XVI ст.** – Кодифікація Юстиніана, яка називалася Звід цивільного права (Corpus juris civilis)

Дигести – найбільша за обсягом і найважливіша частина кодифікації Юстиніана (528-565 рр.)

Структура Дигестів

Загальна частина

кн. 1 трактує загальні питання права, містить короткий нарис історії права і публічне право;

кн. 2-46 присвячена приватному праву, зокрема,
кн. 6-8 – питанням речового права;
кн. 9-19 – зобов'язальному праву;
кн. 23-27 – сімейному праву;
кн. 28-38 – спадковому праву

кн. 47 і 48 стосуються кримінального права та процесу;

усі інші книги і кн. 50 (тит. 1-11 та 15) мають своїм предметом окремі інститути публічного права, а саме адміністративне право, право імунітету, посольства тощо;

титул XVI кн. 50 «Про значення слів» – тлумачний словник римських юридичних термінів;

титул XVII кн. 50 «Про різні правила середньовічного права» містить роз'яснення забутих термінів часів, коли діяв Закон XII таблиць та преторський едикт

Інституції – підручник, який дістав назву *Institutiones imperiales* і використовувався як діючий закон, яким мали керуватися суди, був складений за зразком Інституцій Гая, в якому коротко викладалося право часів Юстиніана (528-565 pp.)

СТРУКТУРА

1 кн. містила загальні положення про систему римського права, джерела, положення щодо правового статусу осіб, а також інститутів сімейного права;

2 кн. присвячувалась речам, праву власності і володіння, узуфруктам і сервітутам, заповіту;

3 кн. містила положення зі спадкування за законом і зобов'язальним правом, включаючи різні види контрактів і квазіконтрактів;

4 кн. присвячувалась зобов'язанням з деліктів, системі позовів, преторських інтердиктів, екстраординарному судовому процесу і державним злочинам

Новели – постанови Юстиніана, які були зібрані в окремий збірник новел вже після його смерті та були видані професором правознавства Юліаном; у подальшому розглядалися як остання частина Зводу цивільного права

СТРУКТУРА

Закони;

інструкції, що переважно торкалися проблем церковного та публічного права, однак поряд із цим розглядали приватне право, зокрема, питання спадкування

4. Рецепція римського права: поняття та значення.

Рецепція римського приватного права – це процес відродження й пристосування загальних положень та засад цього права окремими правовими системами в умовах певних суспільно-економічних відносин

Типи рецепції римського приватного права

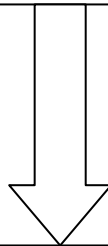
східноєвропейський
(візантійський)

західноєвропейський

Етапи західноєвропейської рецепції римського права:

I етап – раннє та пізнє середньовіччя (V - початок XII ст.); ХАРАКТЕРИСТИКА:

характерною особливістю законодавства варварських королівств, що утворилися в епоху раннього середньовіччя на місці підкореної Західної Римської імперії був принцип особистого права (*ius personale*), коли кожну людину судили за правовими звичаями тієї етнічної групи, до якої вона належала. На підставі зазначеного принципу римлянам залишили їхнє право, а з огляду на те, що судам варварів майже не були відомі численні джерела римського права, було створено на початку V ст. особливі збірники римського права – *Leges romanae* (Закони римлян)

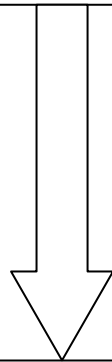
II етап – формування права «нової Європи» (XII-XVIII ст.); ХАРАКТЕРИСТИКА:

характеризується формуванням права «нової Європи», яке відбувалося запозиченням положень римського приватного права; для того, щоб утворити загальне національне право саме на цьому етапі, в Німеччині почало разом із місцевим застосовуватися римське та канонічне право, яке сприймалося практикою. У Франції, де починаючи з другої половини XV ст. виникають збірники звичаєвого права (*coutumes*), на створення яких суттєво впливає римське право

III етап – кодифікація законодавства Франції та Німеччини у XIX ст.;

ХАРАКТЕРИСТИКА:

зазначений етап рецепції становив основу для створення різних правових сімей, зокрема романської, до якої належала Франція, і германської, до якої належить Німеччина. Підґрунтям романської родини є ідеї природного права, складовими — положення римського та місцевого звичаєвого права. Джерелами права є кодифіковані акти, зокрема кодекси, які побудовані за інституційною основою, що було характерним саме для римського права. Особливістю германської родини є зовсім інший підхід до структури цивільного права – пандектної, а також поява абстрактних формулювань, нових правових категорій тощо

новітня рецепція – удосконалення національно-правових систем і створення нового права Європи (кінець XX - початок XXI ст.).

ХАРАКТЕРИСТИКА:

суттєві перетворення у соціально-політичній та економічній царинах суспільного буття України, що відбулися після проголошення її незалежності та прийняття нової Конституції, обумовили принципові зміни у цивільно-правовій сфері й викликали необхідність закріплення нових засад правового регулювання відносин за участю фізичних та юридичних осіб на основі загальноновизнаних у світі засад приватного права. Цивільний кодекс України має традиційну для нашої країни пандектну систему і складається із 6 книг: кн. 1 – Загальні положення; кн. 2 – Особисті немайнові і майнові права фізичної особи; кн. 3 – Право власності та інші речові права; кн. 4 – Право інтелектуальної власності; кн. 5 – Зобов'язальне право; кн. 6 – Спадкове право.

ТЕМА 2. ЗАСАДИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВОПОРЯДКУ ТА ВРЯДУВАННЯ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

1. Загальна характеристика публічного порядку та врядування в республіканському Римі та у Римській імперії.

Публічний порядок та врядування у Республіканському Римі

НАРОДНІ ЗБОРИ – вищі органи управління у добу ранньої Римської республіки, які були представлені (куріатними, центуріатними та трибутними коміціями) і представляли собою збори патриціїв і плебеїв, що мали законодавчі, управлінські та судові функції

ВИДИ НАРОДНИХ ЗБОРІВ:

→ **куріатні коміції** після реформ Сервія Тулія втратили політичне значення, однак зберегли формальне право затвердження посадових осіб, обраних іншими зборами, а також право затвердження заповітів і актів усиновлення;

→ **центуріатні коміції** були найважливішим видом народних зборів, які обирали магістратів (консулів, преторів, цензорів), приймали закони, розглядали скарги осіб, засуджених консулами до страти або великого штрафу «provocatio ad populum»;

→ **трибутні коміції** поділялися на два види:
а) загальні збори триби, в яких брали участь і патриції, і плебеї,
б) збори плебеїв даної триби

ВАЖЛИВО!

Більше значення з погляду формування публічного правопорядку мав другий вид зборів (центуріатні коміції), оскільки вони приймали рішення, що прирівнювалися до різновиду публічного закону – плебісцити

СЕНАТ – орган, що здійснює врядування, тобто реально виконує розпорядчу, а у зв'язку з цим — певною мірою і законодавчу функцію

ХАРАКТЕРИСТИКА СЕНАТУ:

не був виборним органом: сенаторів призначали спочатку консули, а потім – цензори;

йому належала адміністративна влада під час так званих «вакуумів влади», коли своєчасно не міг бути обраним вищий магістрат;

здійснював керівництво іноземними справами;

вирішував питання оголошення війни й укладення миру;

ратифікував мирні договори;

здійснення загального керівництва збройними силами;

складав бюджет витрат і прибутків;

керував державним майном, розпоряджаючись загарбаними в інших народів землями;

відав «світськими» справами релігійного культу: встановлював релігійні свята, приймав рішення про їх організаційне забезпечення тощо

МАГІСТРАТУРА – своєрідна «гілка влади» в республіканському Римі, до складу якої входили службові особи, посади яких були виборними та які виконували свої функції безоплатно, тобто обрання на посаду розглядалося як право і почесний обов'язок римського громадянина (honor)

Римська імперія як військова монархія у своєму розвитку пройшла два етапи:

принципат (рання імперія)

домінат (пізня імперія)

Публічний порядок та врядування у добу принципату

ПРИНЦЕПС (ІМПЕРАТОР) офіційно був не монархом, а «першим серед рівних» (сенаторів), що має вищу владу і авторитет (imperium і auctoritas)

ІМПЕРАТОРСЬКА КАНЦЕЛЯРІЯ
(складалася з кількох відділів (scrinia))

перший вів офіційне листування принцепса;

другий – готував відповіді на заяви і клопотання;

третій – збирав матеріали, необхідні для вирішення судових справ;

четвертий – готував промови

ПРЕТОРІАНСЬКА ГВАРДІЯ – армія, яка підтримувала кандидатуру імператора

СЕНАТ

формально залишався законодавчим органом, який зберігав за собою деякі урядові, адміністративні і судові функції

РЕСПУБЛІКАНСЬКА МАГІСТРАТУРА

Значення цього органу в добу принципату знижується

ПРЕФЕКТИ

виконують не тільки адміністративні, а й судові функції: відправляють судочинство від імені принцепса, діючи як апеляційна інстанція

ПРЕЗЕСИ

урядовці, призначені принцепсом, які здійснювали врядування у провінціях, виконуючи не лише адміністративні та військові функції, а й мали юрисдикцію у цивільних і кримінальних справах

Публічний порядок та врядування у добу домінанту

КОНСИСТОРИЯ – рада імператора, або ж державна рада, що обговорює різноманітні питання врядування, законодавства і судові справи. разом з тим, була суто дорадчим органом, погляди членів якого не обов'язкові для імператора

ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ

→ «редактор» законів;

→ завідувач імператорської скарбниці;

→ керуючий імператорським майном;

→ начальник імператорської канцелярії

СЕНАТ фактично перетворюється на орган муніципального самоврядування, зберігаючи у галузі державного врядування лише формальне право затвердження проголошення військом імператора імператора.

МІСЬКІ ПРЕФЕКТИ
здійснюють врядування у місті Римі

МАГІСТРАТИ
очолюють систему врядування у провінційних містах

Правовий статус суб'єктів публічного права.

Римський громадянин (civis romanus) – суб'єкт публічних відносин і публічного права у Римі

Вимоги:

належність до римської громади;

особиста свобода;

наявність певного сімейного статусу;

досягнення певного віку

Римський громадянин мав такі права у галузі публічних правовідносин:

→ право участі у зборах, зібраннях та організаціях;

→ право участі у голосуванні на зборах державного значення відповідно до свого майнового цензу;

→ право оскарження рішень магістратів (посадових осіб) до народних зборів – або безпосередньо, або через трибунат;

→ право обіймати посади магістратів, виконувати військові, адміністративні, судові та інші функції відповідно до вимог закону та традицій, що склалися у галузі забезпечення публічного правопорядку

Публічні обов'язки римського громадянина передбачали:

→ обов'язок підлягати майновому цензу, тобто подавати відомості для обчислення майна і прибутків;

→ обов'язок мілітарної служби (крім тих громадян, що були звільнені від цього обов'язку);

→ обов'язок сплати мита при вчиненні певних юридичних дій, а також обов'язок внесення спеціального податку, що стягувався у разі виникнення надзвичайних державних потреб;

→ обов'язок володіння (посідання) землями підкорених народів та раціонального їх використання;

→ обов'язок реалізовувати право зібрань, додержуючись встановлених публічними нормами правил (проводити їх у визначених місцях, тільки у певні дні, протягом світлої частини доби тощо).

НАБУТТЯ РИМСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА

Статус римського громадянства міг виникати на підставі:

приписів природного права,
санкціонованих римськими
законами

безпосередніх приписів
публічного права

На підставі приписів природного права римське громадянство встановлювалося:

→ шляхом народження від батьків, які перебувають у законному римському шлюбі;

→ шляхом усиновлення, здійсненого повноправним римським громадянином відповідно до вимог норм права і закріпленого спеціальною процедурою;

→ внаслідок звільнення з рабства, при цьому розрізняли звільнення колишнього повноправного римського громадянина, що тимчасово перебував у полоні, і звільнення раба, що не належав до римської громади. У першому випадку йшлося про повне відновлення статусу римського громадянства. У другому випадку права римського громадянства надавалися в повному обсязі тільки при додержанні спеціальних вимог до процедури звільнення, або коли громадянство надавалося рабу «від імені римського народу»

На підставі безпосередніх приписів публічного права римське громадянство встановлювалося:

→ шляхом усиновлення, здійсненого повноправним римським громадянином відповідно до вимог норм права і закріпленого спеціальною процедурою;

→ шляхом надання статусу римського громадянства жителям певного міста, провінції або якійсь категорії підданих Риму;

→ шляхом придбання особою на оплатній основі (купівлі) статусу римського громадянства;

→ у результаті вислуги 20 років і більше у Римській армії

Юридичні передумови набуття Status civitatis

права по крові (jus sanguinis)

права місця проживання (jus loco)

права узаконення громадянства (jus civitatis)

ВТРАТА РИМСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА ТА ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ

позбавлення римського громадянства, що могло застосовуватися у випадках:

карних покарань певного роду;

політичного переслідування, що виступало як додаткова санкція до деяких видів покарання.

ЮРИДИЧНІ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Види юридичних утворень:

→ держава;

→ громади;

→ близькі до держава і громади громадські об'єднання та установи

Держава (Populus Romanus)

була суб'єктом і публічного, і приватного права

Громади, корпорації (municipiū)

самостійними корпораціями могли бути визнані об'єднання, що переслідували суспільно корисну мету

Установи

визнавалися суб'єктом спеціальних майнових відносин тільки у разі їхнього визнання чи організації за допомогою спеціального акта з боку влади.

Державець (princeps)
представник співтовариства римського народу,
повноваження якого визначалися у загальній формі актом про передачу йому державної влади та охоплювали майже всі сфери і форми державного регулювання «публічних справ»

- мав законодавчу владу;
- повноваження глави держави;
- мав вищу адміністративну (урядову) владу;
- володів широким колом судових повноважень

2. Елементи публічного правопорядку (грошова та податкова системи, державна скарбниця, армія).

Державна скарбниця

За доби республіки

- управління скарбницею здійснювали помічники консулів (квесторів), яким консули повинні були передавати частину своїх повноважень, але без дозволу сенату не дозволялося торкатися скарбниці;
- сенат фактично здійснював управління фінансами, що можна порівняти за наслідками з правом затвердження податків у конституційних монархіях

На початку принципату існували дві скарбниці:

республіканська скарбниця
(aerarium чи aerarium
populiromana)

імператорська (fiscus чи
fiscus caesaris)

Засоби поповнення державної скарбниці в ранньому Римі:

→ портове мито що його сплачували судна, які заходили у гавань або виходили з неї, а також за право ведення у гавані торгівлі;

→ мито з пасовиська за худобу, що випасалася на громадському лузі;

→ прибуток від конфіскацій;

→ прибуток від військової здобичі;

→ у разі крайньої необхідності стягувався податок (tributum), що вважався примусовою позичкою та повертався, коли наставали кращі часи

Армія як елемент публічного правопорядку

Неявка на військовий призов каралася:

→ грошовим штрафом;

→ конфіскацією майна;

→ тілесним покаранням;

→ продажем у рабство

Звільнялися від військової служби:

→ особи, які досягли граничного віку (46-60 років);

→ фізично не здатні до несення військової служби особи;

→ особи, які брали участь у певній кількості військових походів

Склад збройних сил Риму у II ст. до н. е.:

→ легіони римських громадян (у кожному легіоні близько 4200 осіб);

→ частини італійських союзників;

→ допоміжні загони, укомплектовані жителями позаіталійських областей (auxilia)

Склад збройних сил Риму наприкінці республіканського періоду:

римські громадяни

найманці

Статус воїнів

Привілеї легіонерів:

при покараннях за правопорушення заборонялося віддавати їх на бій з дикими звірами, сікти різками, засилати у копальні і присуджувати до примусових робіт, застосовувати такий спосіб страти, як повішення, не дозволялося катувати під час допитів;

воїни мали право на так званий «табірний пекулій» – майно, що формувалося за рахунок військової платні, подарунків від батьків чи родичів, спадщини від товариша, який загинув на полі бою, вважався власністю сина, і його батько не мав жодних прав на це «табірне майно»;

солдат під час походу міг заповідати без будь-яких формальностей, міг призначити собі спадкоємця тимчасово або за відкладальної умови, заповіт легіонера вважався дійсним незалежно від його форми;

ветеранам, що йшли у відставку, пенсії виплачувалися зі спеціальної військової каси, заснованої Августом, яка поповнювалася за рахунок податку на спадщину і податку на купівлю-продаж;

ветерани платили податок з майна і несли корабельну повинність, але звільнялися від повинності зі спорудження кораблів;

після вислуги необхідної кількості років ветерани отримували право на земельні ділянки, що надавали їм у провінціях, на нових «римських територіях» від імені імператора

Публічно-правові засоби забезпечення боєздатності армії

Система покарань в армії Стародавнього Риму:

- страта;
- тілесні покарання (*castigatio*), що могли бути у формі бичування, биття різками і кийками;
- заслання на острови;
- направлення у штрафну частину;
- грошовий штраф;
- накладення особливих повинностей;
- розжалування;
- ганебне вигнання з армії;
- позбавлення пенсії, яка належала воїну за військову вислугу

Тяжкі публічні делікти, що тягли суворе покарання:

→ дезертирство;

→ перехід на бік ворога;

→ розголошення військової таємниці;

→ заклик до повстання карався стратою;

→ втеча з поля бою;

→ непокоря начальнику і невиконання наказу;

→ ненадання допомоги начальнику;

→ перелізання через вали, що оточували табір, або через стіну навколо міста каралося стратою;

→ замах на особу начальника;

→ симуляція хвороби;

→ замах на самогубство;

→ продаж озброєння;

→ поранення товариша по заgonу;

→ залишення місця в строю

3. Види судового процесу в Стародавньому Римі

Види судового процесу

Легісакційний процес (legis actiones), характерними рисами якого були жорсткий формалізм і урочистість, складний обряд, що складався з дій ритуального характеру; відступ від встановлених законом фраз означав поразку у справі.

Стадії (етапи):

→ **Перший етап** (ius) проходив у присутності магістрата, що був наділений судовою владою та мав право визначити, чи підлягає захисту вимога позивача, зробити правильну юридичну кваліфікацію конкретного спору і призначити суддю;

→ **Другий етап** (iudicium) проходив перед суддею, який заслуховував виступи сторін, перевіряв обставини справи, вивчав докази і виносив рішення, яке не підлягало оскарженню

Типи легісакційного процесу:

→ *за допомогою присяги* (legisactiosacramento) кожна із сторін давала урочисту клятву (sacramentum) про належність їй спірної речі або про факт існування чи відсутності між ними зобов'язання;

→ *прохання про призначення судді або арбітра* (legis actio arbitri verpostulationem), який застосовувався в разі захисту прав, що впливали з вербальних контрактів, а також для поділу спадщини чи спільного майна;

→ *шляхом накладення руки* (legis actio per manus iniectioem) виконував функцію виконавчого провадження для задоволення визнаних суддею претензій

Формулярний процес (per formulas) характеризувався тим, що претор дістав змогу втручатися в розвиток права шляхом уведення нових типів позовів для захисту нових відносин або розширення сфери застосування існуючих позовів

Стадії (етапи):

Перший етап (ius) відбувалася перед претором, коли сторони викладали свої претензії та заперечення у вільній формі, а претор відповідно до конкретних обставин спору обирав із зазначених у своєму едикті формул позовів необхідну:

Преторська формула – процесуальний засіб, який містив конкретні умови, які слід було встановити суду для того, щоб задовольнити позов або відмовити у ньому

Основні складові преторської формули:

інтенція (лат. intentio – притязання) полягала в заяві, твердженні позивача про належність йому певного права

демонстрація (лат. demonstratio – опис) описувала підставу позову, ті юридичні факти, які породили право позивача і обов'язок відповідача

кондемнація (лат. condemnatio – осуд) надавала судді право осудити чи виправдати відповідача, якщо підтвердяться або не підтвердяться доводи позивача

ад'юдикація (adiudicatio – присудження) наділяла суддю повноваженнями присудити кожній із сторін окремі речі або права, зокрема, ця частина характерна тільки для справ про поділ майна чи меж земельних ділянок

Додаткові складові преторської формули:

ексцепція (лат. *exceptio* – вилучення, заперечення) включалася до формули у разі, якщо відповідач наводив факти, які перетворювали претензії позивача у несправедливі

скасувальні ексцепції неминуче призводили до неможливості осудження відповідача (наприклад, ексцепція про застосований до відповідача обман чи погрозу, які сприяли укладенню угоди)

відкладальні ексцепції діяли тільки на період існування обставин, що виправдовували відповідача (наприклад, ексцепція про відстрочення виконання, надане позивачем)

проскрипція (лат. *praescriptio proactore* – припис на користь позивача), яка застосовувалася для поділу предмета позовних вимог. Найчастіше це стосувалося випадків стягнення частини боргу за зобов'язанням, яке передбачало періодичні платежі: «Нехай предметом позову буде та частина зобов'язання, строк виконання якої настав»

Друга стадія (*iudicium*) проходила перед суддею та характеризувався тим, що сторони надавали докази фактів, на які вони посилалися. Суддя оцінював надані докази і вирішував справу з урахуванням тих указівок претора, які було зазначено у формулі, а також видавав судові рішення, яке було остаточним, тому що апеляція не допускалася

Судове рішення (*iudicatum*) – це підстава для примусового виконання і можливості подати позов про виконання судового рішення (*actio iudicati*)

Екстраординарний процес (cognitio extra ordinem), особливістю якого була відсутність поділу його на дві стадії ius та iudicium. Судочинство велося не приватними судьями, а імператорськими посадовцями і вважалось функцією держави, відповідно справа розглядалась в державному суді від початку і до кінця та включала слухання, дослідження доказів і винесення рішення

Представництво в суді.

Види представництва:

Добровільне

- когнітор (cognitor) виступав у процесі від свого імені, тому воно вказувалося в рішенні суду;
- прокуратор (procurator) брав участь у процесі від свого імені, яке зазначалося у формулі

необхідне (обов'язкове)

Позов (actio) — це звернення до суду за захистом своїх порушених прав (право домогатися через суд того, що тобі належить)

Види позовів

Залежно від того, на захист яких прав був спрямований позов:

→ **Речовий позов** – (actio in rem) подавався з метою захисту права власності або іншого речового права (сервітутного, заставного та ін.), міг бути заявлений проти будь-якої особи, яка посягне на речове право – незаконно заволодіє річчю, створить перешкоди власнику для нормального користування нею або іншим чином порушить право на річ

→ **Віндикаційний позов** – це позов неволодіючого власника до незаконно володіючого невластника з метою відновлення порушеного володіння річчю шляхом вилучення її у натурі

→ **Негаторний позов** – це позов власника про усунення будь-яких перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження майном, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння

→ **Особистий позов** – (actio in personam) заявлявся проти особи, зобов'язаної на користь позивача на підставі контракту чи делікту, впливав із правовідносин особистого характеру між двома чи кількома певними особами, відповідати за цим позовом може лише боржник даного кредитора – конкретна особа, що зобов'язана на користь позивача що-небудь передати у власність, щось зробити або утриматись від певних дій

Залежно від підстав позову

→ **цивільні позови** (civiles), що ґрунтувалися на ius civile

→ **позови магистратів** (honorariae), що вводилися претором для захисту нових відносин, які не вписувалися у квіритське право

Залежно від того, що покладалося в основу судового рішення.

→ **Позови суворого права** (*actio stricti iuris*) передбачали, що рішення має спиратися на букву закону та договору

→ **Позови доброї совісті** (*actio bonae fidei*) давали можливість судді при вирішенні справи враховувати моральну оцінку поведінки сторін (наявність злого наміру, обману, насильницьких дій) без включення у формулу відповідної екцепції

→ **Позов з фікцією** (*actio fictio*) застосовувався тоді, коли необхідно було підвести нові відносини під існуючі види позовів, для цього допускалися існування фактів, яких насправді не було, або відсутність тих фактів, які реально мали місце (наприклад, для захисту прав особи, що отримала право вимоги до боржника від первісного кредитора, застосовувалася фікція, що ця особа є спадкоємцем первісного кредитора, отже, набула його прав і обов'язків у зобов'язанні)

→ **Позов з переміщенням осіб**, для якого було характерно, що в *intentio* зазначалась одна особа, а в *condemnatio* – інша, відповідно, в результаті розгляду те, на що має право одна особа, присуджувалось іншій, або відповідальність однієї особи покладалася на іншу (наприклад, притягався до відповідальності рабовласник за укладеними його рабом угодами, якщо він доручив рабу управляти комерційними справами, торговельним судном, майстернею тощо і дозволив укладати договори, необхідні для ведення справ)

→ **Майнові позови** (*actio reipersecutoriae*) були спрямовані на відновлення порушених майнових прав шляхом відшкодування заподіяної шкоди або повернення речі

→ **Штрафні позови** (*actio poenales*) – позови, за якими на користь потерпілого стягувався штраф з особи, яка вчинила делікт певного виду – крадіжку, пограбування, особисту образу, завдання майнової шкоди

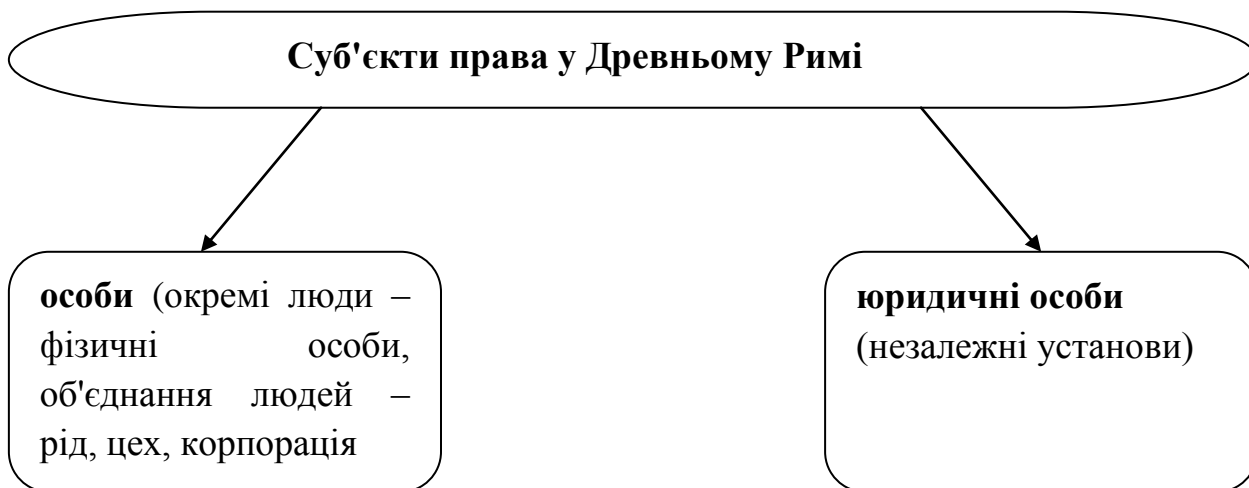
Змішані позови (actio mixtae) поєднували характеристики майнових та штрафних позовів і відповідно мали дві мети – стягнути з порушника компенсацію завданої шкоди і штраф (наприклад, витребування вартості речі в подвійному розмірі: одна вартість речі відновлювала майновий стан потерпілого, а друга стягувалася з метою покарання порушника)

Ноксальний позов (actio noxales) заявлявся проти pater familias, у якого під владою перебував правопорушник – раб чи підвладний син, тобто відповідач повинен був або сам відшкодувати збитки, або видати порушника потерпілому

Кондикційний позов (condictio) – це особистий позов про передачу боржником у власність кредитора грошової суми або певної речі (наприклад, кондикція давалася позикодавцю для повернення грошей або речей тієї ж кількості, роду і якості, які були передані позичальнику на підставі договору позики)

ТЕМА 3. СУБ'ЄКТИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

1. Поняття суб'єкта права (persona)

Положення правоздатної особи у Древньому Римі відповідало:

- **стану свободи** (*status libertatis*) означав, що людина є вільною, а не рабом
- **стану громадянства** (*status civitatis*) вказував, що людина є римським громадянином, а не чужоземцем, (вільні люди поділялися на декілька груп: римські громадяни, латини, перегрини, вільновідпущеники, колони)
- **сімейному стану** (*status familiae*) відбивав самостійність особи у сфері сімейних відносин

2. Поняття та зміст цивільної правоздатності фізичної особи та дієздатності фізичної особи.

Цивільна правоздатність – це здатність вільної людини мати права та обов'язки у галузі приватних відносин

→ виникала з моменту народження (у деяких випадках цивільна правоздатність може виникнути і до народження дитини);

→ моментом народження римські юристи визнавали відділення дитини від матері та її крик; дитина народилася живою; мала людську подобу;

→ припинялася смертю людини;

→ прирівнювало до смерті продаж у рабство, полон, засудження до тяжких видів покарання (довічна каторга)

Зміст цивільної правоздатності римського громадянина охоплював:

→ *jus conubii* – право брати законний римський шлюб, у якому діти набувають статусу, римського громадянина;

→ *jus commercii* – право бути учасником цивільного обігу, тобто право бути власником будь-якого майна, здійснювати будь-які цивільно-правові правочини (продавати, дарувати, здавати в найм, обмінювати тощо), бути спадкоємцем і спадкодавцем, вести цивільно-правові спори в суді тощо.

Ступені применшення (обмеження) правоздатності:

мінімальне (capitis deminutio minima) – втрата окремих прав у зв'язку із зміною сімейного статусу (наприклад, pater familias ставав підвладним при переході в іншу сім'ю для отримання спадщини);

середнє, медіальне (capitis deminutio media) – втрата певної частини прав, зокрема ius conubii, у разі зміни статусу громадянства (наприклад, для одержання у власність земельної ділянки римський громадянин переселявся у провінцію та набував правового статусу латина);

максимальне (capitis deminutio maxima) – повна втрата всіх особистих та майнових прав, яка наставала через зміну статусу свободи (наприклад, вільна особа втрачала свободу внаслідок полону, продажу в рабство тощо).

Цивільна дієздатність – це здатність особи здійснювати юридично значимі дії і відповідати за них

наставала з
досягненням певного
віку

залежала від стану
здоров'я, сімейного
стану

Види цивільної дієздатності громадянина віковим цензом:

(infantes) належали діти до 7 років, що були абсолютно недієздатними;

(impubères) – дівчатка з 7 до 12 років і хлопчики з 7 до 14 років, що були обмежено дієздатними (могли здійснювати тільки дрібні правочини, робити недорогі покупки, приймати незначні дарунки, проводити дрібний обмін речей);

(adulescentes) складали особи (з 12 до 25 років – дівчатка, з 14 до 25 років – хлопчики), що визнавалися повнолітніми і дієздатними (мали право здійснювати будь-які цивільно-правові правочини, якщо були в шлюбі, проте, уклавши не вигідний для себе правочин, могли просити претора визнати його недійсним і повернути сторони у той стан, в якому вони були до укладення правочину);

повністю дієздатні особи (з досягненням 25 років відпадали обмеження цивільної дієздатності за віком, вона ставала необмеженою, якщо не було інших чинників, що її обмежували).

За фізичним станом:

Недоумкуваті та душевнохворі визнавалися абсолютно недієздатними і не могли самостійно вчиняти цивільні правочини

Марнотратники обмежувалися у дієздатності – особи, не здатні розумно розпоряджатися своїм майном, їм призначався піклувальник, який зобов'язаний був піклуватися про їхній майновий стан

За статевою ознакою:

Жінка визнавалася частково недієздатною та підпадала під опіку свого батька, чоловіка, його *pater familias*, іншого родича чоловічої статі

Правове положення римських громадян

Залежно від підстави встановлення громадянства римські громадяни поділялися

на вільнонароджених
(*ingenui*)

вільновідпущеників
(*libertini*)

Вільнонароджений римський громадянин:

мав повну правоздатність у політичних, майнових і сімейних відносинах;

мав статус *pater familias*;

мав повну правоздатність у приватній сфері;

у публічній сфері мав право служити в регулярних римських військах (*ius militiae*);

право брати участь і голосувати в народних зборах (*ius suffragii*);

право бути обраним на посади магістратів (*ius honorum*)

Римські громадяни вільновідпущеники (відпущені на свободу раби):

→ формально набували правового статусу свого господаря, що відпустив його на свободу (звільнив із рабства);

→ назавжди залишалися носіями обмеженої правоздатності як у сфері публічних, так і приватноправових відносин;

→ залежали від своїх колишніх господарів;

→ були зобов'язані надавати патрону всілякі особисті послуги, а в разі потреби – аліментувати не тільки колишнього патрона, а і його дітей та батьків

Римське громадянство припинялося:

→ зі смертю особи;

→ втратою римського громадянства шляхом продажу у рабство (наприклад, дезертира, крадія, неплатоспроможного боржника);

→ полонення (якщо ж особа поверталася з полону в Рим, то вважалось, що вона ніколи не втрачала свободи, громадянства та прав);

→ засудження до найтяжчих видів кримінального покарання чи вигнання з Риму

3. Правове положення латинів

Латинами називали жителів Лація, які набули латинського громадянства до середини III ст. до н. е., згодом правовий статус латинів почали надавати деяким італійським общинам за межами Лація

Правового положення латини набували в таких випадках:

- народження в сім'ї латинів;
- надання статусу латина актом державної влади;
- добровільного переходу римського громадянина до латинів з метою одержання земельного наділу, що надавалися населенню колонії;
- звільнення від рабства господарем-латином або римським громадянином, але за умови надання йому статусу латина

У сфері публічного права обмеження полягали в тому, що

- латини не мали права служити в римських легіонах;
- обиратися на посади римських магістратів;
- могли брати участь у голосуванні в народних зборах.

У сфері приватного права латини:

могли вступати у законний шлюб, що регулювався римським правом;

мали всі майнові права.

4. Правове положення перегринів

Перегрини (peregrini) – це чужоземці, тобто населення общин, які не мали автономії

Правового статусу переграна набувала дитина:

при народженні в сім'ї перегринів;

народжений матір'ю-перегринкою поза шлюбом.

ВАЖЛИВО! Політичних прав перегрини не мали

У приватноправовій сфері вони керувалися власним національним правом (ius gentium) згідно з законом про провінції, який встановлював для них особливий правовий статус.

5. Правове положення колонів

Колони (coloni) – це категорія юридично залежних людей, якими у класичну епоху були орендарі землі, які юридично не залежали від орендодавця, а перебували з ним лише у договірно-зобов'язальних відносинах.

Правове положення колонів:

- не були рабами;
- юридично залишались вільними, але прикріпленими до землі;
- колонат став спадковим.

6. Правове положення рабів

Підстави та способи встановлення рабства в Древньому Римі:

- народження матір'ю-рабинєю;
- полон;
- продаж у рабство неплатоспроможного боржника;
- засудження до каторги або до інших тяжких покарань;
- фіктивний продаж самого себе у рабство.

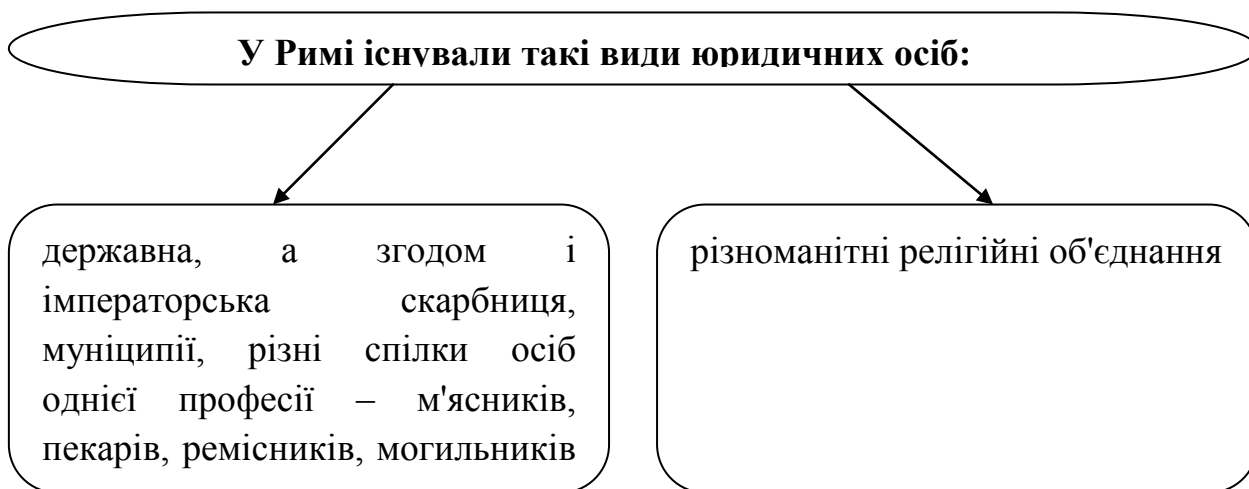
Правове положення рабів:

- були об'єктом права (права власності, застави, особистих сервітутів тощо);
- не могли мати сім'ю;
- були предметом будь-якого правочину (купівлі-продажу, міни, дарування, майнового найму);
- не мали ні публічних прав, ні правоздатності у приватноправовій сфері;
- не могли служити в римських легіонах;
- не платили повинностей, оскільки не були власниками майна, носіями будь-яких прав;
- зв'язок раба з рабинею, як і з будь-якою жінкою, не визнавався шлюбом і не мав жодних правових наслідків;
- діти, народжені рабинею, набували статусу матері і не підпадали під батьківську владу.

Припинення рабства відбувалося шляхом манумісії (manumissio):

- шляхом внесення до заповіту розпорядження про звільнення раба (manumissio testamento – манумісія за заповітом);
- шляхом включення раба за наказом господаря до списків цензу (manumissio censu — манумісія за цензом);
- шляхом фіктивного судового процесу про свободу (manumissio vindicta – манумісія за вендиктою)

7. Зародження поняття про юридичну особу.

Ознаки юридичної особи в Древньому Римі:

- корпорація виступала у приватноправових відносинах як самостійний єдиний суб'єкт нарівні з фізичними особами (майно корпорації не належало її членам, а було відокремленою власністю корпорації);
- вихід зі складу об'єднання окремих осіб не впливав на юридичний статус об'єднання;
- корпорація мала право від свого імені вступати в будь-які цивільні правовідносини як з іншими корпораціями, так і з фізичними особами.

ТЕМА 4. СІМЕЙНЕ ПРАВО

1. Види, лінії та ступені споріднення.

Склад давньоримської сім'ї:

pater familias;

його дружина;

діти та їхнє потомство;

інші родичі, кабальні;

раби

Залежно від сімейного стану римські громадяни поділялися на:

осіб свого права (persona sui juris) – належали pater familias з повною правоздатністю;

осіб чужого права (persona alieni juris) – інші члени сім'ї, так звані підвладні з досить обмеженими приватними правами

Сімейний устрій поділявся на:

агнатський, особи, які проживали разом в сім'ї, – агнати («родич по батькові»). Споріднення агнатів розрізнялося за лініями та ступенями. Агнати одного спільного предка вважалися родичами за побічною лінією, а народжувані послідовно один від одного – родичами за прямою лінією;

когнатський, когнатами називалися особи (родичі по матері), пов'язані кровними зв'язками. Когнатське споріднення також визначається за лініями (пряма і побічна) та ступенями.

Шлюб – союз чоловіка та жінки на все життя, спільність всього життя, єднання божественного і людського права.

Види шлюбу:

законний римський шлюб (*matrimonium iustum*):

- шлюб з чоловічою владою (*cum manu*);
- шлюб без чоловічої влади (*sine manu*);

шлюб, що укладався між переїзниками та іншими вільними, які не мали права укладати римський законний шлюб (*matrimonium iuris gentium*).

Конкубінат – постійне (не випадкове) спільне проживання чоловіка та жінки з наміром утворення сім'ї (*concubinatus*).

Ознаки:

діти, народжені в конкубінаті, не набували імені та статусу свого батька;

не могли стати спадкоємцями після його смерті;

не набували статусу шлюбних дітей;

на них не поширювалася батьківська влада;

не мали права на аліменти.

Укладання шлюбу – заручини (sponsalia) відбувалися у формі двох стипуляцій: за однією – pater familias нареченої зобов'язувався передати її нареченому, а за другою – зобов'язувався прийняти наречену за дружину.

Умови укладення шлюбу:

→ досягнення нареченими шлюбного віку (для чоловіків – 14 років, для жінок – 12 років);

→ вільне виявлення згоди наречених на укладення шлюбу (у стародавні часи згода надавалася тільки pater familias);

→ наявність у наречених права укладати римський шлюб (jus conubii);

→ відсутність близького споріднення (перешкодою до шлюбу було як агнатське, так і когнатське споріднення: за прямою лінією без обмеження ступенів, за боковими лініями — до шостого ступеня);

→ відсутність нерозірваного шлюбу в будь-кого з наречених на момент укладення шлюбу.

Форми шлюбних церемоній:

→ здійснення релігійного обряду;

→ шляхом манципації;

→ внаслідок набувальної давності.

Припинення шлюбу відбувалося у випадку:

→ смерті одного з подружжя;

→ втрати свободи або громадянства;

→ розлучення.

Правові відносини подружжя

особисті

майнові

Ознаки особистих та майнових відносин подружжя при шлюбі *cum manu*:

→ патріархальна суворість;

→ дружина не мала юридичної самостійності;

→ влада чоловіка була практично необмеженою;

→ діти і дружина були повністю позбавлені правоздатності;

→ майно, яке дружина мала до шлюбу або набувала за час шлюбу;

→ дружина не могла укладати правочини;

→ дружина могла бути спадкоємницею після смерті чоловіка нарівні з дітьми;

→ дружина поділяла соціальне становище чоловіка ставало власністю чоловіка.

Ознаки особистих та майнових відносин подружжя при шлюбі *sine manu*:

→ обмежена влада чоловіка над дружиною;

→ розподіл майна чоловіка і дружини;

→ майно, яке дружина мала до вступу в шлюб або набуто нею за час шлюбу, залишалося її власністю;

→ дружина мала право самостійно володіти, користуватися і розпоряджатися належним їй майном.

Правовідносини батьків і дітей

Підстави встановлення батьківської влади над дітьми:

→ народження в римському законному шлюбі;

→ узаконення (*legitimatio*) – це визнання законними власних дітей, народжених поза шлюбом та встановлення над ними батьківської влади, яке відбувалося шляхом укладення шлюбу між батьками позашлюбної дитини; надання імператорського дозволу – рескрипту на *legitimatio*;

→ усиновлення – встановлення батьківської влади над чужими дітьми.

Форми усиновлення в Древньому Римі

арогація (*arrogatio*) – для повнолітніх та осіб із повною правоздатністю, тобто для усиновлення осіб свого права

адопція (*adoptio*) – для усиновлення осіб чужого права, тобто тих, що перебували під владою *pater familias*

Для усиновлення необхідно було дотримуватися таких вимог:

усиновлювачем міг бути тільки чоловік (жінка могла усиновлювати лише в деяких випадках, зокрема, якщо вона втратила дитину);

усиновлювач мав бути самостійним, тобто правоздатним; різниця у віці між усиновлювачем та усиновлюваним мала бути не менше 18 років.

Припинення батьківської влади:

смерті pater familias або підвладного;

втрати волі чи громадянства pater familias або підвладним;

позбавлення pater familias батьківської влади за те, що він залишив підвладного без допомоги;

набуття підвладним деяких почесних звань;

звільнення з-під батьківської влади за волею pater familias (emancipatio).

Форми емансипації:

на підставі імператорського рескрипту, який включали до протоколу суду;

заяви pater familias, яка також вносилася до судового протоколу;

фактичного надання протягом тривалого часу самостійного становища підвладному.

Опіка та піклування

Опіка і піклування встановлювалися:

за заповітом

за законом

за розпорядженням влади

Опіка (tutela):

Над малолітніми;

Над жінками;

Піклування (cura):

над душевнохворими,

над марнотратниками,

над неповнолітніми, що не досягли 25 років;

над особами, в яких були такі фізичні вади (глухота, сліпота), що не дозволяли їм самостійно вчиняти певні юридичні дії або захищатися.

Підставами для відмови від опіки були:

а) виконання обов'язків опіки або піклування над майном трьох осіб;

б) управління майном держави або імператора;

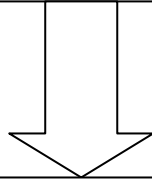
в) обіймання певних посад;

г) вік понад 70 років;

д) бідність, неписьменність, хвороба.

Вимоги до опікунів і піклувальників:

- мали бути забезпечені достатнім майном,
- користуватися повагою в суспільстві,
- викликати впевненість у їхній чесності, добропорядності, безкорисливості.

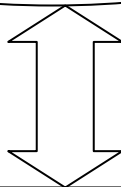

Опіка і піклування припинялися:

- а) зі смертю підопічного або досягненням ним повноліття;
- б) у разі смерті опікуна чи піклувальника;
- в) повної нездатності опікуна чи піклувальника здійснювати свої функції;
- г) відмови від опіки чи піклування з поважних причин, визначених

РЕЧОВЕ ПРАВО. ПРАВА НА ЧУЖІ РЕЧІ.

Речове право

сукупність правових норм, що встановлювали постійні та безпосередні правомочності окремих суб'єктів на свій розсуд використовувати повністю або частково будь-які речі.

Ознаки речового права:

на відміну від спадкового права речове право виражає відносини між живими людьми (intervivos);

у випадку порушення речове право підлягає абсолютному захисту. Власник речі вправі витребувати її в будь-якої особи,

Римське речове право складалося з трьох правових інститутів:

possessio
(володіння)

Право власності

права на чужі речі.

КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЧЕЙ.

За приналежністю речей до певного права:

1) речі божественного права (*res divini iuris*):

- **сакральні речі (*res sacrae*)**, тобто ті, що державною владою Риму присвячені одному чи декільком богам та освячені понтифікати (храми);

Речі в римському праві певні

матеріального світу,
«доступні пануванню»

← **За наявністю матеріальних якостей:**

→ - **тілесні (rescorporals)**, тобто матеріальні об'єкти, що існували в мали одну спільну властивість - були об'єктом майнового обороту речі (сервітут, узуфрукт тощо), зобов'язальні права вимоги. чужі

← **За проведенням обряду манципації:**

→ - **манциповані (resmancipii)**; які переходили від одних осіб до інших лише в суворо визначених формах, за допомогою освяченого ритуалу манципації, що був доступний лише римським громадянам (раби, земельні ділянки, робоча худоба)
- **неманциповані (resnecmancipii)**, оборот яких регламентувався менш детально, а форми передачі цих речей були спільними як для римських громадян, так і для інших мешканців Римської держави.

-
- споживні, які припиняють своє існування в процесі споживання(паливо, продукти харчування);
 - неспоживні розраховані на тривале багаторазове використання і експлуатацію (раби, робоча худоба).

За можливістю поділу без зміни первісного призначення:

- **подільні (resdivisibiles)** допускалося поділяти на складові частини без зміни їх майнової цінності та завдання шкоди їх економічному призначенню (земельні ділянки).
- **неподільні (resindivisibiles)** речі при діленні на частини втрачали функції єдиного цілого (сідло).

Володіння як різновид речових прав, його структура, види.

Володіння (possessio) - один із найдавніших інститутів римського права, що визначається як фактичне панування особи над річчю, поєднане із наміром мати предмет володіння цілком для себе.

Структура володіння:

суб'єктивний (animuspossidendi) передбачав наявність володільницької волі, тобто намір володіти річчю для себе

об'єктивний (corpuspossessionis) передбачав реальне володарювання над предметом, можливість у будь-який момент здійснити певний потрібний суб'єкту вплив на річ.

Види володіння.

Залежно від наявності чи відсутності правових

законне (титульне) володіння (possessio iusta) — володіння особи, що має право на річ:

- володіння власника
- особи, яка одержала річ за згодою власника (орендар, заставоутримувач, зберігач).

- продовжувалося, незважаючи на вимоги власника повернути річ (наприклад, володіння річчю після закінчення строку оренди).
- встановлювалося незаконним шляхом (наприклад, шляхом крадіжки),

Різновиди незаконного володіння:

1) **добросовісне володіння**, тобто добросовісний незаконний володілець не знав і не міг знати про відсутність у нього прав на річ, (володіння особи, що придбала річ у покупця, який видав себе за власника речі);

2) **недобросовісне володіння**, тобто недобросовісний володілець знав чи повинен був знати про неправомірність свого володіння (володіння злодія, скупника краденого, особи, яка привласнила знайдену річ; особи, яка утримує річ, незважаючи на вимогу власника про її повернення).

Підстави виникнення і припинення володіння.

Володіння може бути встановлене як первісним, так і похідним способом.

захоплення, або окупація (occupatio) — первісний спосіб встановлення володіння, незалежний від права попередника й угоди з ним, під час здійснює мат (бере в руки рухому річ, ступає на земельну ділянку):

Види традицій:

традиція (traditio) — похідний спосіб придбання володіння, передача речі, під час якого попередній власник передає рухому річ набувачу чи допускає його до нерухомої речі.

передача довгою рукою (traditio longamano).

Наприклад, гроші, призначені для передачі, покладені на очах у набувача або володілець оглядає ділянку, яку

символічна передача (traditio symbolica). Наприклад, при передачі ключів від складу, коли особа, яка вступає у володіння, одержує безпосередню можливість відправляти панування над річчю;

передача короткою рукою (traditio brevimanu) має місце, коли володілець на підставі угоди з власником поліпшує своє право. Наприклад, орендар купує орендовану ділянку.

Припинення володіння відбувалося:

при недобровільній втраті

при добровільній втраті

Права на чужі речі (iureinrealiena) виникали шляхом установлення обмежених речових правомочностей на належне іншій особі майно у випадках, якщо суб'єкт римського приватного права не міг у повному обсязі задовольнити свої інтереси лише за рахунок панування над належними йому речами.

Умови встановлення права обмеженого користування чужим майном:

- 1) здійснення цього права було необхідним для уповноваженої особи;
- 2) встановлення цього права не суперечило закону;
- 3) встановленням цього права не порушувалися права та законні інтереси власника речі або інших осіб.

Особливості прав на чужі речі обумовлювалися наступним:

- По-перше, зміст обмежених речових прав на чуже майно становили правомочності, які мали речовий характер і стосувалися безпосередньо речей (res).

Сервітут (servitutis - підлеглість) - це право обмеженого користування чужою річчю, яке встановлювалося або для створення певних вигод при експлуатації окремої земельної ділянки, або на користь певної особи.

Ознаки сервітуту:

- 1) його об'єктом є тільки чужа нерухома річ.
- 2) пасивна поведінка власника службової речі. Він повинен був лише терпіти певні дії з боку хазяїна пануючого маєтку та утримуватися від будь-яких дій (inpatiendoetinnonfaciendo).
- 3) корисність сервітуту для пануючого маєтку. Сервітут встановлюється лише тоді, коли він дійсно необхідний для існування маєтку (право виганяти свою худобу на пасовище сусіда могло бути встановлене тільки на користь маєтку, що спеціалізується на скотарстві);
- 4) допустимість сервітуту. Пануючий маєток мав задовольнити власні потреби, не позбавляючи службовий маєток господарської самостійності, (а право його власника - сенсу). Не вимагалось, щоб сервітут безпосередньо збільшував цінність або прибутковість пануючого маєтку, (якщо існує сервітут на використання глинища на сусідній

За господарськими функціями сервітути поділялися на:

1) Сільські сервітути:

1) право проходу через сусідню ділянку (*servitusita*);

2) право проїзду через сусідню ділянку (*servitusvia*);

3) право прогону худоби через сусідню ділянку (*servitusactus*);

4) право черпати воду на чужій ділянці

2) Міські сервітути:

1) право стіни, тобто загальна стіна; право спирати будинок на чужу стіну, право робити виступ, що нависає над сусідньою ділянкою (*servitusparietum*);

2) право відводу дощової води через сусідню ділянку (*servitusellicidii*);

3) право проведення каналізації через сусідню ділянку (*servituscloacae*);

4) право на вид з вікна, тобто право вимагати від сусіда не загороджувати вікна, право вимагати, щоб сусід не будував будинок вище визначеної висоти (*servitusluminum*).

Способи встановлення сервітуту:

1) *манципація (mancipatio)* - для сільських

2) *цесія (cessio)* - для всіх сервітутів. Власник встановлював сервітут перед претором;

5) *за допомогою давнини (usucapio)*, але згодом цей спосіб був скасований законом Скрибонія (приблизно в I ст. до н.е.).

Припинення сервітуту мало місце за таких підстав:

1) відмови хазяїна маєтку, на користь якого встановлено сервітут;

2) невикористання сервітуту протягом двох років;

3) об'єднання господарів маєтків в одній особі;

4) знищення або безповоротної заміни предмету сервітуту.

Способи захисту сервітутів:

віндикаційний позов
(*vindicatio servitus*),
пізніше —
конфесорний позов
(*actio confessoria*)
надавався власнику
пануючого маєтку

негаторний позов
(*actio negatoria*)
надавався
власнику
службової
ділянки для

**спеціальні
інтердикти.**

Узуфрукт(ususfructus) – це найбільш поширений вид особистих сервітутів у Стародавньому Римі, тобто право користування чужою неспоживною річчю з правом отримання плодів, які вона здатна приносити.

Ознаки узуфрукту:

1) зв'язок з особою, на користь якої встановлено узуфрукт. Узуфрукт, на відміну від сервітуту, мав виключно особистий характер;

2) предметом узуфрукту могла бути тільки індивідуально визначена неспоживна плодоносна річ (земля, будинок, раб, худоба);

3) узуфруктуарій міг користуватися річчю та привласнювати її плоди, але він не вправі був відчужувати, знищувати, змінювати (навіть з метою поліпшення) річ.

4) узуфрукт міг належати в ідеальних частках декільком особам, що також відрізняє узуфрукт від сервітуту;

5) допускалося відчуження права користування предметом узуфрукту (наприклад, узуфруктуарій вправі був здати предмет узуфрукту в оренду), але сам узуфрукт не підлягав відчуженню і не передавався в спадщину.

Способи встановлення узуфрукту аналогічні способам встановлення сервітуту, за винятком манципації і придбання по давнині.

Припинення узуфрукту відбувалося на таких підставах:

- 1) знищення чи безповоротня заміна речі, обтяженої узуфруктом;
- 2) об'єднання власника речі та узуфруктуарія в одній особі;
- 3) закінчення строку дії узуфрукту;
- 4) смерті чи зменшення правоздатності (*deminutio*) узуфруктуарія;
- 5) відмова узуфруктуарія;
- 6) невикористання узуфрукту;
- 7) відмова узуфруктуарія від надання *cautio*.

Узус(usus) - особисте речове право користування чужою неспоживною річчю без одержання доходів.

До узусу примикають:

право проживання (*habitatio*) полягало у праві особи безоплатно і, як правило, довічно використовувати чуже житло для особистого проживання і розміщення своєї сім'ї.

право використання робочої сили чужого раба або худоби (*operaeservorumvelanimalium*), предметом якого була праця рабів або можливість використання худоби згідно з її призначенням (для

Усі ці права були строго особистими, тобто заборонялося одержання доходів від здачі

Емфітевзис (emphyteusis - насадження) - це довгострокове відчужуване та успадковане право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб за наявності в особи потреби і можливості такого використання.

Підставою встановлення емфітевзису:

договір між власником земельної ділянки і особою, яка виявила бажання використовувати її з метою сільськогосподарського виробництва.

заповідальне розпорядження власника земельної ділянки.

Суб'єкти відносин, що виникали з емфітевзису:

- власник земельної ділянки

- будь-яка особа, яка має право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб

Права емфітевту:

використовувати для особистих потреб загальнопоширені корисні копалини (вода, глина, пісок), якщо інше не було

використовувати закриті водоймища, розташовані в межах наданої йому в користування земельної ділянки, робити на них

передати належне йому право користування в спадщину або скористатися можливістю його відчуження (не права власності на

- зобов'язувався не допускати порушення прав та законних інтересів власників і володільців сусідніх земельних ділянок, не перешкоджати здійсненню ними належних їм сервітутних прав

Припинення емфітевзису:

купівлі-продажу,

дарування,

відчуженням в
інший спосіб,

у разі смерті емфітевта (за
неможливості
 правонаступництва).

Суперфіцій (superficies - наземна частина будівлі, те, що міцно пов'язане із землею) - це право землекористувача (суперфіціарія) використовувати чужу земельну ділянку для спорудження житлових та інших будівель.

Підстави виникнення суперфіцію:

Договір.

заповіт.

Суб'єкти відносин, що впливали з суперфіцію:

власник земельної ділянки.

будь-яка фізична особа, яка мала право здійснення зводних споруд

мала право зводних споруд

ВАЖЛИВО! Права та обов'язки суперфіціарію були аналогічними правам і обов'язкам емфітевта.

Заставне право - право кредитора на річ, власником якої є боржник, на період виконання останнім зобов'язання, що дає кредитору можливість продати цю річ та одержати задоволення своїх вимог.

Види застави:

1) **фідуція (fiducia)**. У силу фідуціарної манципації боржник передавав кредитору річ у власність, а натомість одержував обіцянку повернути річ по виконанні зобов'язання;

2) **пігнус (pignus)**, тобторучний заклад. Боржник передавав річ кредитору у тримання, а не у власність. Кредитор був не вправі користуватися закладеною річчю;

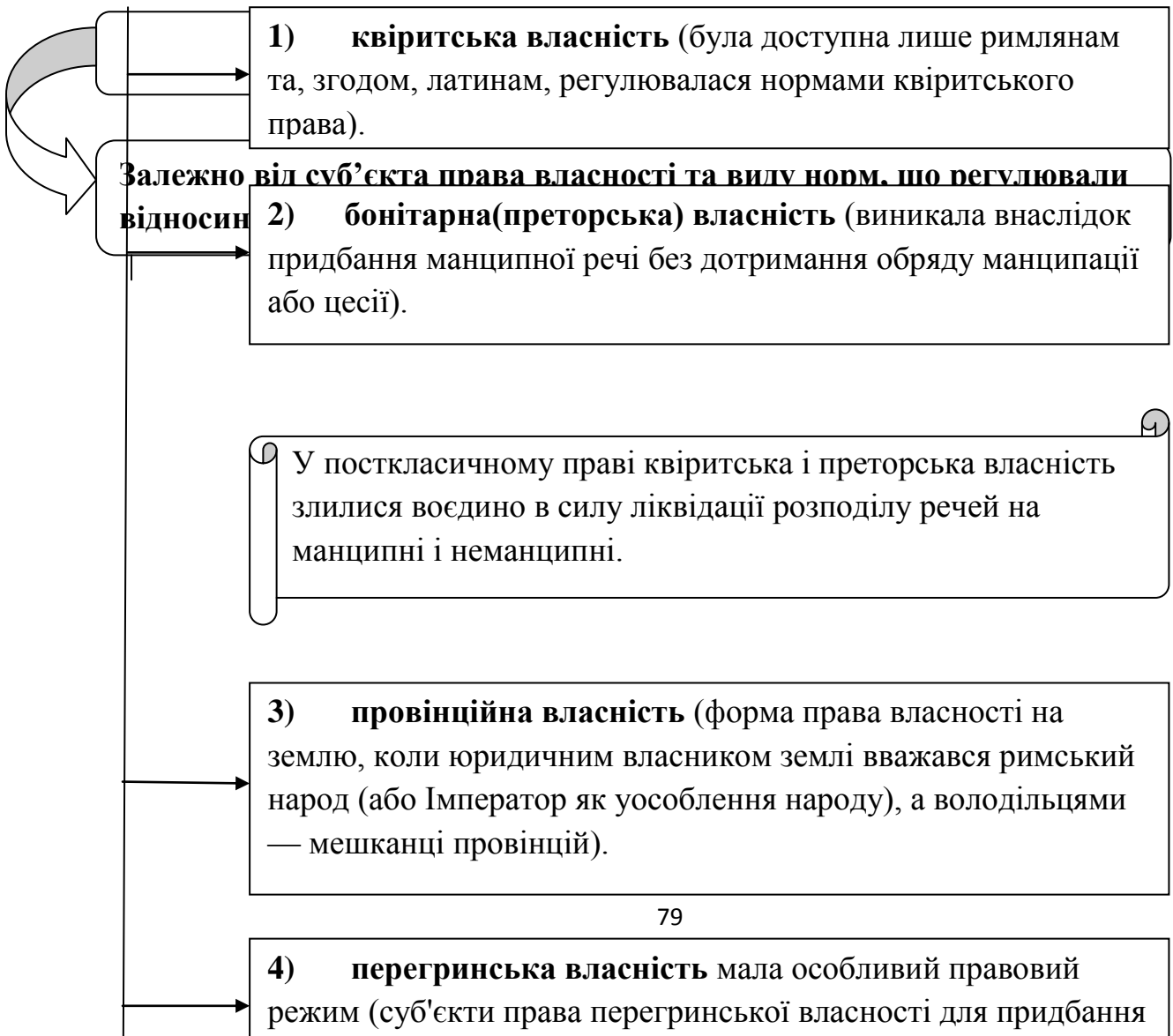
3) **іпотека (hypotheca)**. Боржник передавав кредитору не річ (за загальним правилом, нерухому), а право розпорядитися річчю у випадку невиконання зобов'язання. Наприклад, у забезпечення виконання договору позики боржник встановлював іпотеку на ділянку землі, що йому належала. Боржник продовжував користатися ділянкою, але у випадку неповернення

Право власності - це право найбільш повне, у встановлених правопорядком межах, користування власною річчю, отримання із неї доходів та розпорядження останньою.

Зміст права власності розкривається через правомочності власника:

1) **право володіння (juspossidendi)** - фактичне панування над річчю, віднесення її до свого майна;

2) **право користування річчю (jusutendi)** - вилучення з речі

Спосіб набуття права власності — юридичний факт, наслідком якого є набуття права власності.

Види способів набуття права власності:

1) залежно від правового регулювання:

2) залежно від суб'єкта волевиявлення:

цивільні (манципація, цесія) і натуральні публічні і приватні.

Публічні способи - ті, для яких було потрібне рішення державного органу (публічні торги, розділ державної землі, судові рішення).

Приватні способи — ті, при застосуванні яких власність виникала з волі і завдяки діям приватної особи (манципація, традиція, судова поступка тощо);

3) залежно від предмета придбання:

універсальні і сингулярні способи. При універсальному способі здобувалося все майно, при сингулярному — окрема річ;

4) залежно від наявності вигоди у відчужувача:

оплатні і безоплатні способи. До оплатних відносились придбання на підставі договорів купівлі-продажу, міни, до безоплатних — на

Первісні способи ридбання права власності:

1) **захоплення нічийної речі** (оссирасіо). Таким чином можна було придбати дикого звіра, рибу, викинуті речі. Дичина і риба вважалися придбаними не в момент поранення, а лише тоді, коли особа дійсно захопила здобич;

2) **знахідка скарбу** (thesaurus). Скарб поділяли між особою власника землі, на якій був знайдений скарб, і особою, яка знайшла скарб;

3) **приєднання** (accessio). Цей спосіб полягає в нерозривному приєднанні додаткової речі до головної, причому приєднана річ належить власникові головної речі. Наприклад, посів чужого зерна на ділянці приносив врожай власнику ділянки. Прикладом приєднання є також привласнення плодів. Цікавим було рішення римськими юристами питання про те, хто є власником картин або документів, виконаних на чужому матеріалі. Сабіньянська школа вважала головною річчю матеріал, а власником картини або документа — власника матеріалу, натомість прокульянська вважала головною річчю зображення або напис і, відповідно, власником — художника або письменника;

4) **переробка речі** (specificatio). Сутність цього способу — виготовлення нової речі з матеріалу. Сабіньянська школа римських юристів вважала власником нової речі власника матеріалу, а прокульянська — майстра. У праві Юстиніана був зафіксований компроміс: якщо річ можна повернути у первісний стан, тоді її власником є власник матеріалу, якщо неможливо — тоді майстер;

Похідні способи придбання права власності базувалися на відносинах з попереднім власником:

1) **манципація(mancipatio)** — суворо формальний обряд у присутності вагаря з терезами та п'яти свідків. Набувач торкався речі, що здобувається, рукою й одночасно клав на ваги злинок міді. При цьому він вимовляв фразу: «На підставі квіритського права ця річ моя і я придбав її за цю мідь». Відчужувач міг висловити згоду, але міг і промовчати, своїм мовчанням схвалюючи дію, що відбувається. З цього моменту на набувача переходило право власності. Цей спосіб використовували для придбання манципних речей;

2) **традиція(traditio)** — неформальна матеріальна передача речі і права власності на неї відчужувачем набувачу за наявності правомірної підстави передачі (наприклад, договору купівлі-продажу чи дарування);

3) **судова поступка, або цесія(cessio)** — фіктивний судовий процес з приводу права власності на відчужувану річ. Набувач заявляв позов про вилучення речі у відчужувача, нібито вона вже належала набувачеві. Відчужувач міг обмежитися мовчанням і тим самим поступався позивачу своїм правом;

4) **прийняття спадщини чи предмету заповідального відказу.** У випадку смерті власника майна його право власності переходить до його спадкоємців. У деяких випадках за допомогою заповіту право власності переходить не тільки до спадкоємців, але й до третіх осіб — відказоприймачів.

Серед способів придбання власності особливо виділяється добросовісне володіння(usucapio). Одні вчені відносять його до первісних, інші до похідних способів придбання. Явне, добросовісне володіння річчю протягом визначеного законом часу надавало володільцю право власності на річ. Річ при цьому не повинна бути краденою.

У найдавнішому і класичному праві строк набувальної давності складав два роки для нерухомих і один рік — для рухомих речей. У

Підстави припинення права власності:

1) природні причини, наприклад загибель речі внаслідок стихійного лиха;

2) з волі власника. Власник міг знищити річ, передати її іншій особі чи включити до складу речей божественного права;

3) рішення державних органів, а саме — конфіскація майна, судові рішення;

4) з волі третіх осіб, наприклад, знищення речі внаслідок делікту.

Захист права власності здійснювався різноманітними способами, серед яких найбільше значення мали **два види позовів:**

1) віндикаційний позов(actio vindicatio) — позов, що власник застосовував для повернення своєї речі з чужого володіння.

Добросовісний володільць-відповідач вправі був вимагати відшкодування необхідних і корисних витрат, але при цьому був зобов'язаний повернути власнику плоди речі отримані після

2) негативний позов(actio negatoria)

— позов, який власник застосовував для усунення перешкод у користуванні своєю річчю. Наприклад, якщо власникові земельної ділянки заважало дерево сусіда, гілки якого перехилялись на його ділянку, власник міг подати негативний позов про прибирання

Тема 7. ЗАГАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Зобов'язання (obligatio) — правові відносини між конкретними особами, у силу яких одна з них (кредитор) має право вимагати від іншої (боржника) певної поведінки на свою користь.

Ознаки зобов'язання:

- об'єктом зобов'язання завжди є дія (передача речі, виконання роботи, надання послуги);

- зобов'язання є відносинами між точно визначеними особами. Такі відносини називають відносними;

- зобов'язання обмежене визначеним терміном, навіть якщо він великий;

- зміст зобов'язання (права та обов'язки сторін), за загальним правилом, визначається договором.

Боржник може здійснити три види дій:

1) **дати(dare)** — передати річ чи встановити речове право;

2) **зробити(facere)** — виконати фізичну роботу, зробити послугу або, навпаки, утриматися від дії;

3) **надати(praestare)** — гарантувати, дати поруку.

Класифікація зобов'язань:

1. за характером визнання правом:

- **цивільні зобов'язання**, які мали судовий захист, і тому було можливим їх примусове виконання за рішенням суду.

- **натуральні зобов'язання**, примусове виконання яких за рішенням суду було неможливим, тому що учасники такого зобов'язання не могли виступати один проти одного в суді. Такими були зобов'язання між хазяїном і рабом, батьком і підвладним сином. Виконання натурального зобов'язання залежало винятково від доброї совісті боржника. Але предмет, переданий кредитору на виконання натурального зобов'язання, не можна було вимагати назад;

2. за розподілом прав і обов'язків розрізняли:

- **односторонні зобов'язання**, в яких одна сторона була носієм прав, а інша — носієм обов'язків.

- **двосторонні зобов'язання**, у яких права та обов'язки покладались на обидві сторони;

3. залежно від властивостей предмета зобов'язання розрізняли:

- **ділені та неподільні зобов'язання**,

- **індивідуальні та родові зобов'язання**.

Зобов'язання було **діленим**, коли його предмет піддавався розподілу без збитку для його цінності. Наприклад, діленим є зобов'язання сплатити визначену суму грошей. Але зобов'язання побудувати будинок, передати раба, надати сервітут - **неподільні**.

Індивідуальними були зобов'язання з приводу індивідуально визначених речей (незамінних), а **родовими** — з приводу родових (замінних). Загибель індивідуальної речі погашала зобов'язання, родова ж річ, за загальним правилом, не гинула. Наприклад, якщо в боржника вкрали гроші, приготовлені до виплати кредиторів, він все одно повинен був виплатити належну суму;

4. залежно від визначеності предмета зобов'язання розрізняли:

- **альтернативне зобов'язання**, яке передбачало вибір боржником одного з наданих варіантів. Наприклад, необхідно було передати кредитору раба Стиха або риби Галла. Передачею кожного з цих рабів зобов'язання погашалося.

- **факультативне зобов'язання**, яке припускало можливість іншого надання замість раніше обговореного. Наприклад, домовладика на свій вибір мав право або видати потерпілому свого підвладного, винного у правопорушенні, або сам відшкодував нанесений збиток;

5. за підставами виникнення розрізняли:

- **договірні та позадоговірні зобов'язання (зобов'язання з деліктів, квазідоговорів).**

Підстава виникнення зобов'язання — юридичний факт, в силу якого виникає зобов'язання. Римські юристи знали такі підстави виникнення зобов'язань:

- **договори.** Договір — це угода двох і більше

- **делікти.** Делікт — правопорушення, що посягає на інтереси приватних осіб;

- **квазідоговори.** Квазідоговір — одностороння, як правило, правомірна дія на користь майбутнього боржника;

- **квaziделікти.** Квaziделікт — неправомірна дія, яка подібна до делікту, але не входить до переліку деліктів.

Сторони в зобов'язанні

Кредитор(creditor) — особа, на користь якої зобов'язаний діяти боржник.

Боржник(debitor) — особа, на яку покладене виконання зобов'язання.

За загальним правилом, у зобов'язанні беруть участь один кредитор і один боржник. Але можлива ситуація, коли боржників чи кредиторів декілька. Тоді має місце множинність осіб у зобов'язанні.

Залежно від характеру обов'язків та відповідальності сторін у зобов'язанні з множинністю осіб розрізняли часткові та солідарні зобов'язання.

За загальним правилом, часткові зобов'язання можливі були з приводу ділених, а солідарні — з приводу неподільних речей. Але за договором між сторонами зобов'язання, предметом якого була ділена річ, теж могло бути солідарним (**кореальні** зобов'язання).

У **солідарному зобов'язанні** з декількома боржниками кредитор міг вимагати від кожного з боржників виконання зобов'язання в повному обсязі. З виконанням цієї вимоги зобов'язання припинялося, колишній боржник займав місце кредитора щодо своїх колишніх співборжників.

У солідарному зобов'язанні з декількома кредиторами боржник мав правовиконати зобов'язання одному з кредиторів. Кредитор, який прийняв виконання, займав місце боржника щодо своїх колишніх співкредиторів.

Форми заміни осіб у зобов'язанні з волі сторін:

- **новація** — заміна кредитора або боржника за згодою обох сторін. Фактично в цьому випадку колишнє зобов'язання погашалося і виникало нове;

- **цесія** — заміна кредитора з повідомленням боржника;

переведення боргу — заміна боржника за згодою кредитора.

Забезпечення виконання зобов'язань.

Гарантіями виконання зобов'язання виступали:

завдаток — гроші або коштовна річ, яку боржник передавав кредитору в момент укладання договору. Як правило, цей спосіб забезпечення виконання зобов'язання застосовувався при укладанні договорів, що виконувалися платежем. При виконанні зобов'язання завдаток зараховувався до рахунку платежу. При невиконанні зобов'язання особою, яка надала завдаток, дана особа завдаток втрачала. При невиконанні

неустойка — визначена договором грошова сума, яку боржник виплачував кредитору у випадку невиконання або неналежного виконання зобов'язання;

застава — встановлення речового права кредитора на предмет застави;

запорука — особистий спосіб забезпечення виконання зобов'язання, яким встановлювався обов'язок додаткового

Припинення зобов'язання.

4) зобов'язання має бути виконане боржником, а виконання — прийняте кредитором у **визначений термін**. Термін або встановлювався договором, або передбачався (останній випадок називається «розумний термін»).

Розумний термін — це встановлений звичайною практикою час, необхідний для виконання певного виду зобов'язання. Наприклад, лагодження одягу вимагало одного-двох днів, а доставка листів до іншого міста — декількох днів).

Договори, що не містили ні встановлених, ні розумних термінів, підлягали негайному виконанню. Прострочення виконання, як і прострочення кредитора, спричиняло негативні наслідки для особи, що прострочила. На неї падали витрати по збереженню і утриманню речі, ризик випадкової загибелі речі, відшкодування збитків;

5) виконання зобов'язання має відповідати його змісту. Боржник зобов'язаний був у точності і цілком виконати свої обов'язки по передачі речі, виконанню роботи чи наданню послуги.

Предбачалися такі підстави для припинення зобов'язання крім виконання:

- **смерть** кредитора або боржника у виключно особистих зобов'язаннях. Наприклад, зобов'язання з деліктів не переходили на спадкоємців і припинялися зі смертю винного;
- **прощення боргу**. Воно здійснювалося прийняттям уявного платежу за допомогою манципації, формальною заявою кредитора про одержання виконання або угодою про неперед'явлення вимоги;
- **залік** — погашення зустрічних вимог, що є: однорідними (наприклад, гроші за гроші), безперечними (коли обидві сторони визнають наявність боргу), зрілими (тобто такими, термін виконання яких уже наступив);
- фізична чи юридична **неможливість виконання**. Наприклад, загибель індивідуально-визначеної речі, що була предметом зобов'язання. Юридична неможливість виконання мала місце тоді, коли річ, що служила предметом зобов'язання, вибувала з обороту. Наприклад, обіцяний до продажу раб був звільнений.

Відповідальність боржника за невиконання зобов'язання й умови її настання.

Якщо зобов'язання не припинялося виконанням чи іншими юридичними фактами, мало місце **невиконання зобов'язання**. Наслідком невиконання було притягнення боржника до юридичної відповідальності і примусове виконання зобов'язання.

Квіритське право визнавало тільки прямі збитки, тобто втрату наявного майна. Претори ж стали брати до уваги і непрямі збитки, тобто упущену в результаті невиконання зобов'язання вигоду.

Відповідальність боржника, за загальним правилом, мала майновий характер. Особиста відповідальність (наприклад, поневолення) мала місце тільки в ранній період розвитку римського права.

Тема 8. ЗАГАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВОЧИН І ДОГОВІР. КЛАСИФІКАЦІЯ ДОГОВОРІВ.

Правочин — це правомірна дія особи, спрямована на досягнення дозволеної правом мети.

До умов дійсності правочинів відносяться:

- **право- і дієздатність** учасника

- **дотримання форми волевиявлення сторін:** усна, письмова і мовчазна

- **визначеність предмета договору.**
Предметом правочину могли бути

Види правочинів:

1) Правочин є **одвічно нікчемним**, якщо відсутня хоча б одна з умов його дійсності.

2) правочин є **оборотним (оспорюваним)**, якщо істотні вимоги до нього виконані, але страждають дефектами, що є достатніми для визнання його недійсності судом. Поки зацікавлена особа не оскаржить оборотний правочин, він розглядається як дійсний. Крім того, різниця між нікчемним й оборотним правочином полягає в тому, що нікчемний правочин не підлягає «оздоровленню», тим часом як оборотний може бути підкріплений

Види помилокарн укладенні правочину:

1) істотні помилки:

- **помилка в характері правочину.** Наприклад, один з учасників договору вважає, що одержує річ даром, а інший впевнений у тім, що продає річ;
- **помилка в предметі правочину.** Наприклад, покупець вважає, що здобуває раба Стиха, а продавець передає йому раба Галла;
- **помилка в особистості учасника правочину.** Помилка визнавалася істотною, якщо властивості особистості контрагента були необхідними для іншого контрагента. Наприклад, якщо був укладений договір з художником, а в

2) несуттєві помилки, не впливали на долю правочину

- **помилка в праві**
- **помилка в мотивах укладання правочину.**

Інакше кажучи, незнання законів чи омана щодо вигідності угоди не були достатніми підставами для визнання угоди нікчемною. На незнання права могли посылатися тільки малолітні, жінки та воїни.

Вади волі при укладанні правочину:

Вираження волі внаслідок обману, насильства чи примусу вважалось дефектним, тобто таким, що має «ваду волі».

Причини вад волі при укладанні правочину:

Поняття та класифікація договорів.

Договір — двосторонній правочин, в якому виражена воля, спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Класифікація договорів:

1) за розподілом прав і обов'язків розрізняли:

- **односторонні договори**, в якому один контрагент мав права, інший мав тільки обов'язки;
- **двосторонні (обопільні) договори**, у яких обидва контрагенти мали права та обов'язки;

2) за характером визнання правом розрізняли:

- **контракти** були формальними угодами і як такі були забезпечені позовним захистом.
- **пакти** визнавалися неформальними, хоча і законними, угодами і не забезпечувалися судовим захистом. Згодом

5) за наявності правової мети розрізняли:

реальні, консенсуальні та безіменні договори

- **абстрактні договори**, в яких правова мета присутня, але вона не демонструється явно (наприклад, абстрактний характер носить розписка).

- **казуальні договори**, в яких мета є очевидною для усіх (наприклад, метою договору купівлі-продажу є оплатне придбання права власності на визначену річ).

Зміст договору мав декілька компонентів:

1) конститутивні (необхідні) елементи — згода сторін, предмет та підстави договору. Без необхідних елементів немає самого договору. Предметом договору є товар з визначеною ціною.

2) природні (звичайні) елементи включалися до змісту договору і не були необхідними, хоча й характерними для певного виду договорів. Наприклад, у договорі купівлі-продажу таким елементом могла бути доставка товару додому;

3) акцидентальні (випадкові) елементи договору не були характерними для певного договору. Вони конкретизували різні обставини виконання договору. До них відносять:

Порядок укладання договору.

Укладання договору представляє собою процес, який має 2 стадії:

1) **оферту** — пропозицію укласти договір, яку робить зацікавлена сторона;

2) **акцепт** — прийняття оферти контрагентом.

За загальним правилом, договори укладалися особисто. Але згодом виникла необхідність у представництві при укладанні договору.

Представництво — правовідносини, коли одна особа діє на користь і від імені іншої.

Позадовісні зобов'язання:

1) зобов'язання за квазідоговорами.

Квазідоговір — односторонній правочин, що призводить до виникнення зобов'язання, подібного за характером та змістом з договірним зобов'язанням. До цієї групи підстав виникнення зобов'язань відносяться:

- ведення чужої справи без доручення

зобов'язання за помилковим платежем. Помилковий платіж

- **зобов'язання за злодійством.** Права власника захищалися різними способами. Особа, що потерпіла від крадіжки, могла пред'явити деліктний позов, могла віндикувати украдену річ. Крім того, їй надавалася можливість пред'явити кондикційний позов зі злодійства. Значення цього позову полягало в тому, що з його допомогою можна було повернути родову річ.

- **зобов'язання за отриманим за ганебною чи несправедливою підставою.** Такий позов міг бути пред'явлений, якщо річ отримана за договором, здійсненим під насильством, або якщо річ була передана для неправомірних дій.

2) зобов'язання за деліктами.

Делікт — правопорушення, протиправне заподіяння шкоди особі чи її майну. Римляни розрізняли публічні та приватні правопорушення.

Публічні правопорушення, або злочини, розглядалися як посягання на інтереси суспільства в цілому і тому каралися в кримінальному порядку.

Приватні делікти, що посягали на особисті або майнові інтереси, породжували зобов'язання та цивільно-правову відповідальність. До видів приватних деліктів відносили: крадіжку (крадіжка, пограбування без насильства, привласнення, розтрата, шахрайство), пограбування, нанесення шкоди майну, особиста образа, погроза, обман, шахрайство, дії на шкоду кредитору.

3) зобов'язання за квазіделіктами.

- **«вилите чи викинете»**. Якщо з вікон чи з даху будинку щонебудь вилито чи викинуто і цим заподіяно збиток особі, хазяїн будинку був зобов'язаний відшкодувати збитки потерпілому. Власник потерпілого від такої дії раба, чи тварини, чи ушкодженої речі був вправі пред'явити позов у подвійній сумі понесеного збитку. Вільній людині, якій було нанесене поранення, надавався позов про відшкодування понесеного нею збитку. Якщо була заподіяна смерть вільній людині, будь-яка особа була вправі пред'явити популярний позов про стягнення з хазяїна будинку штрафу в сумі 50 тис. сестерціїв;

- **«погано підвішене чи погано покладене»**. Якщо до будинку прикріплена річ, потенційне падіння якої створює загрозу людям (наприклад, вивіска ледь тримається на одному цвяху), хазяїн будинку міг бути притягнутий до майнової відповідальності шляхом виплати штрафу до 10 тис. сестерціїв;

- **крадіжка речей постояльців готелю чи пасажирів корабля**. Відповідальність у подвійному розмірі від вартості викраденого покладалася на хазяїв готелів і капітанів кораблів, незалежно від наявності їхньої провини. Передбачалося, що вони зобов'язані ретельно підбирати штат прислуги чи екіпаж.

Спадкове право.

Спадкове право — це інститут приватного права, що регулює долю правовідносин померлої особи. Римляни розрізняли:

Основні поняття спадкового права:

1) **спадкування** — перехід майнових прав та обов'язків померлої особи до інших осіб (спадкоємців);

2) **спадкодавець** — фізична особа, що за життя була носієм майнових прав. Статус спадкодавця особа здобувала в момент смерті;

3) **спадкоємець** — особа, до якої переходило майно спадкодавця. Спадкоємцем могла бути будь-яка фізична особа і навіть, за певних обставин, раби. Для одержання статусу спадкоємця необхідно було бути живим у момент відкриття спадщини. Виняток складала дитина померлого, народжена не пізніше 10 місяців після його смерті. Як спадкоємці могли виступати юридичні особи;

4) **спадщина**, або спадкова маса, спадкове майно — сукупність майнових прав та обов'язків, що належали спадкодавцю;

5) **відкриття спадщини** — смерть спадкодавця, що була підставою для виникнення спадкових правовідносин.

Існувало два порядки спадкування:

- спадкування за законом
- спадкування за заповітом.

Спадкування за заповітом здійснювалося в наступних випадках

- недійсності заповіту.

- відсутності заповіту;

Класи (черги) спадкоємців за законом встановлювалися для того, щоб спадщину одержав найбільш близький спадкодавцю родич. Кожна найближча черга виключала подальшу

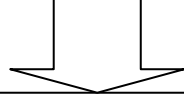
За Законами XII таблиць існували три черги спадкоємців за законом:

- 1) підвладні діти та дружина, що перебували під владою чоловіка, інакше — «свої спадкоємці». Усі вони успадковували у рівних частках;
- 2) агнати, причому найближчий до спадкодавця агнат виключав усіх інших;
- 3) родичі.

Преторський едикт встановив чотири черги спадкоємців за законом:

- 1) усі діти, як підвладні, так і емансиповані;
- 2) інші агнатські родичі;
- 3) когнатські родичі до шостого ступеня спорідненості включно, а також діти троюрідних братів і сестер, що належали

Звід Юстиніана остаточно упорядкував черги спадкоємців за законом:

1) нащадки по чоловічій і жіночій лініях. Якщо нащадки склали одну лінію, то найближчий за ступенем споріднення виключав інших. Наприклад, за наявності сина, онука та правнука спадкоємцем є син

2) предки по батьківській та материнській лініях, повнорідні брати і сестри, причому найближчий ступінь споріднення виключав всі інші. Наприклад, за наявності батька, діда та прадіда спадкоємцем ставав батько;

3) неповнорідні брати і сестри, або у випадку їхньої смерті до відкриття спадщини — їхні нащадки;

Усі спадкоємці за законом одержували рівні частки спадщини.

Спадкування за заповітом.

Заповіт — розпорядження власним майном на випадок смерті, що містило ім'я спадкоємця. Заповіт був одностороннім правочином з відкладальною умовою, тобто він реалізовувався тільки після смерті спадкодавця.

Умови дійсності заповіту:

1. активна заповідальна здатність — право скласти заповіт. Таке право мали римські громадяни та латини, за винятком недієздатних та обмежено дієздатних;

2. пасивна заповідальна здатність - право бути спадкоємцем за заповітом. Такого права не мали особи, яких не було в живих у момент смерті спадкодавця;

3. призначення спадкоємця. Заповіт, в якому не було вказане ім'я спадкоємця, вважався недійсним. Заповідач був зобов'язаний вказати підвладних синів поіменно, а дочок — гуртом, указавши, призначає він їх спадкоємцями чи позбавляє спадщини.

4. дотримання форми заповіту. Відомі такі історичні форми римського заповіту:

- усний заповіт у **священних комісіях**. Священні комісії збиралися з цією метою два рази на рік. Заповідач привселюдно призначав спадкоємців та легатаріїв, призначав опікуна дружині та дітям;

- усний заповіт перед **готовим до битви військом**. Аналогічним шляхом виражав свою волю воїн перед військом, що виступало в похід чи приготувалося до бою;

- усний або письмовий заповіт шляхом **манципації**. У даному випадку шляхом символічного продажу заповідач передавав довіреній особі розпорядження на випадок

- письмовий заповіт у **присутності семи свідків**;
- письмовий заповіт, переданий на **зберігання до судової установи**;

- письмовий заповіт, переданий на **зберігання до імператорської канцелярії**;

- **військовий заповіт**. Особливість такого заповіту — свобода від будь-яких формальностей. Воїни могли заповідати «як захочуть і як зможуть».

Порядок прийняття спадщини.

Прийняття спадщини — формальна заява чи фактичні дії спадкоємця, спрямовані на вступ в управління спадщиною.

Способи прийняття спадщини:

- 1) урочиста заява про прийняття спадщини. Вона звичайно давалася не пізніше 100 днів після відкриття спадщини;
- 2) неформальна заява про прийняття спадщини. Для цієї заяви не існувало чіткого визначеного терміну, але звичайно вона давалася протягом одного року через небезпеку привласнення за давністю спадщини тим, хто нею володів у цей термін;
- 3) шляхом конклюдентних дій, коли спадкоємець поведився як особа, яка вступила в права спадщини, але не здійснювала заяв.

Якщо спадкоємець умирав, не встигнувши прийняти спадщину, спадщину приймав субститут, тобто додатковий спадкоємець, призначений заповітом. У випадку його відсутності спадщина передавалася в порядку спадкової трансмісії. **Спадкова трансмісія** — перехід спадкової частки спадкоємця, який помер після відкриття спадщини, але до її прийняття, до його

Для прийняття спадщини одночасно могли бути призвані декілька осіб (співспадкоємців). Вони ставали спільними власниками спадщини, тобто **процентних чи ідеальних часток** усієї спадщини.

Зміна часток спадщини окремих спадкоємців могла провадитися двома способами:

1) право збільшення. Якщо хто-небудь зі співспадкоємців відпадав і при цьому не доходило до застосування права представництва, частки відпалих спадкоємців приєднувалися до часток інших співспадкоємців;

2) внесення майна. Еманциповані нащадки спадкодавця зобов'язувалися внести в спадщину все придбане ними до моменту її відкриття, якщо хотіли брати участь у розділі спадщини на рівних правах з нееманципованими особами.

Усі борги і майнові вимоги спадкодавця до третіх осіб переходили спадкоємцям пропорційно їхній частці в спадщині. Якщо пасив спадщини перевищував актив, спадкоємці мали право відмовитися від прийняття спадщини. По праву **складання опису** усі спадкоємці мали право інвентаризувати спадщину і відповідати за борги спадкодавця лише в межах дійсної вартості описаної спадщини.

Сингулярне правонаступництво - перехід окремих прав (але не обов'язків) до третіх осіб.

Види сингулярного правонаступництва:

1) легат — заповідальне розпорядження спадкодавця, адресоване спадкоємцю, надати третій особі майнову вигоду за рахунок спадкової маси. Формою встановлення легатів було їх згадування в заповіті

Перелік рекомендованих підручників, інших методичних та дидактичних матеріалів

Джерела та збірники документів

1. Гай. Институции / Под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Савельева. Пер. с лат. Ф. Дыдынского. – М.: Юрист, 1997. – 368 с.
2. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.
3. Памятники римского права: Институции Юстиниана / Под ред. Л. Л. Кофанова и В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 1998. – 400 с.

Підручники і навчальні посібники

1. Агафонов С. А. Римське право: навч. - метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / С. А. Агафонов. - Київський національний економічний ун-т - К.: КНЕУ, 2005. - 144 с.
2. Азаревич Д. И. Система римского права (Университетский курс) / Д. И. Азаревич. – СПб. – 1887. – 128 с.
3. Андрюшина Н. Е. Основы римского права: учеб.-метод. пособие / Н. Е. Андрюшина, Е. Е. Рябцева – Астрахань : Издательство АстрФ МОСУ (АСИ), 2000. – 83 с.
4. Булдаков С. В. Римское частное право: учебник для вузов. / С. В. Булдаков. – М.: Вагриус, 1998. – 351 с.

5. Вовк В. М. Практикум з основ римського приватного права у схемах і таблицях :навч.-метод. посіб. / В. М. Вовк. – К.: Атіка, 2007. – 188 с.
6. Гайдулін О. О. Римське приватне право: Автодидактичний комплекс / О. О. Гайдулін. - К. : ППП, 2003. - 116 с.
7. Гриценко С. П. Латинська мова й основи римського права: навч. посібн. / С. П. Гриценко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 416 с.
8. Дождев Д. В. Римское частное право: учебник для вузов / Д. В. Дождев / [Под общ. ред. академика РАН д.ю.н. проф. В. С. Нерсисянца]. – М. : НОРМА, 2002. – 784 с.
9. Ізарова І. О., Вахонєва Т. М., Павловська Н. В. Римське приватне право: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. О. Ізарова / [За заг. ред. І. О. Ізарової]. – Чернігів, 2010. - 300 с.
10. Калюжний Р. А. Римське приватне право: курс лекцій. / Р. А. Калюжний. - Харьков: Істина, 2005. – 144 с.
11. Крестовська Н. М. Основи римського приватного права: навч. метод. посіб. / Н. М. Крестовська, І. С. Канзафарова. - Одеса: Фенікс, 2006. – 160 с.
12. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права. / И. Б. Новицкий. – М: Юридическая литература, 1972. – 296 с.
13. Омельченко О. А. Римское право: учебник.– 2-е изд., испр. и доп. / О. А. Омельченко. – М.: ТОН-Остожье, 2000. - 208 с.

14. Орач Є. М. Римське приватне право. Академічний курс: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. - К.: Ін Юре, 2012. - 390 с.
15. Підопригора О. А. Основи римського приватного права: підручник для студ. юрид. вузів і фак. / О. А. Підопригора. – К.: Вентурі, 1997. – 333 с.
16. Підопригора О. А. Римське право: підручник. – 2-ге вид. / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 528 с.
17. Харитонов Е. О. Основы римского частного права: учеб.пособ.для студ.вузов / Е. О. Харитонов. - Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 414 с.
18. Харитонов Є. О. Приватне право у Стародавньому Римі: навч. посіб. / Є. О. Харитонов. – О.: АО БАХВА, 1996. – 160 с.
19. Хутыз М. Х. Римское частное право: курс лекций. / М. Х. Хутыз. [Отв. ред.: Чибиряев С. А.]. - М.: Былина, 2002. - 170 с.
20. Черниловский З. М. Римское частное право: элементарный курс / З. М. Черниловский. - М.: Юристъ, 2000. – 212 с.

Спеціальна література

1. Бабич І. Г. Принцип справедливості у римському праві та сучасному зобов'язальному праві України / І. Г. Бабич // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць. – Вип. 23. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – С. 164-167.

2. Васильченко В. В. Рецепція римського спадкового права в сучасному спадковому праві України: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 - «Цивільне право, цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. В. Васильченко. - К., 1997. – 26 с.
3. Ватрас В. А. Суб'єкти сімейного права у Стародавньому Римі / В. А. Ватрас // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць. – Вип. 23. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – С. 173-178.
4. Вовк В. М. Римське право як феномен правової дійсності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12 «Філософія права» / В. М. Вовк. – К., 2011. – 32 с.
5. Гарридо Г. М. Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты / М. Х. Гарсиа Гарридо. [Отв. ред. Л. Л. Кофанов]. - М.: Статут, 2005. - 812 с.
6. Грант М. Расцвет Римской империи / М. Грант. – Харьков: Книжный клуб семейного досуга, 2005. – 416 с.
7. Глиняная Л. В. Понятие о браке у римлян / Л. В. Глиняная // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць. – Вип. 13. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – С. 161-165.
8. Голубєва Н. Ю. Категорія «зобов'язання» у Давньоримському праві / Н. Ю. Голубєва // Часопис Цивілістики. – 2011. - № 11. – С. 60-64.
9. Гриценко І. С. Римське право в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. / за ред. д-ра юрид. наук., проф. І. С. Гриценка. - К.: Либідь, 2010. – 430 с.

10. Дамирли М. А. Римская юриспруденция и историческое мышление римских юристов / М. А. Дамирли // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць. – Вип. 23. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – С. 49-56.
11. Дождев Д. В. Основание защиты владения в римском праве / Д. В. Дождев. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1996. – 239 с.
12. Дождев Д. В. Римская историческая традиция о *conscripti* и динамика правовых различий между патрициями и плебеями / Д. В. Дождев // Закономерности возникновения и развития политико-юридических идей и институтов. – М., 1986. – С. 123-131.
13. Дождев Д. В. Эволюция власти домовладыки в древнейшем римском праве / Д. В. Дождев // Сов. государство и право. – 1990. – № 12. – С. 119-123.
14. Дювернуа М. Л. Значение римского права для российских юристов / М. Л. Дювернуа. Ярославль. В типографии Г. Фалькь. – 1872. – 25 с.
15. Ельницкий Л. А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н. э. / Л. А. Ельницкий. – М.: Наука, 1964. – 287 с.
16. Ємельянова Л. В. Умови відповідальності у договірних зобов'язаннях за римським правом / Л. В. Ємельянова // Часопис Цивілістики. – 2011. – № 11. – С. 72-75.
17. Ковалев С. И. История Рима: монография / С. И. Ковалев / [Под общ. ред. Э. Д. Фролова]. - Новое изд., испр. и доп. - СПб.: Полигон, 2003. - 864 с.

18. Крестовська Н. М. Дитина у праві Стародавнього Риму: норма та доктрина / Н. М. Крестовська // Часопис Цивілістики. – 2011. - №11. - С. 69-72.
19. Підопригора О. А. Римське право в Україні: перспективи III тисячоліття / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов // Юридичний вісник. – 1999. – № 4. – С. 106-108.
20. Підопригора О. А. Проблеми вивчення Римського права як підґрунтя сучасного цивільного права і порівняльного правознавства / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наук. праць – Вип. 13. – Одеса, 2002. – С. 108-114.
21. Ростовцев М. И. Общество и хозяйство в Римской империи / М. И. Ростовцев / [Пер. с нем. И. С. Алексеевой и Г. В. Снежинской]. – СПб.: Наука, 2000. – 412 с.
22. Сергеенко М. Е. Жизнь древнего Рима / М. Е. Сергеенко. – СПб.: Наука, 2000. – 368 с.
23. Сокольский В. В. Очерк по истории римского права / В. В. Сокольский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1895. – № 7. – С. 28-37.
24. Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву / Н. С. Суворов. – М.: Статут, 2000. – 299 с.
25. Суд и судьи в избранных фрагментах из Дигест Юстиниана. Перевод с латинского / Предисл.: Л. Л. Кофанов. - М.: Статут, 2006. - 734 с.

26. Харитонов Є. О. Філософія Римського права / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Часопис Цивілістики. – 2011. - № 11. – С. 50-57.